

Ҳамдам ЭШОНҚУЛОВ

БИР ЖУФТ ОЛТИН УЗАНГИ

Ҳикоялар, ҳикоятлар, ривоятлар

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2007

www.ziyouz.com kutubxonasi

ISBN 978-9943-06-62-3

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2007 йил.

Табиатни ардоқлаб

Муҳтарам китобхон, мен сизга ёзувчи Ҳамдам Эшонқуловнинг “Бир жуфт олтин узанги” номли китобини ҳеч иккиланмай ўқиб чиқишни тавсия этаман. Агар сиз қишлоқда яшаётган бўлсангиз, бу китобни ўқиб чиққач, атрофга бошқача—тийрак назар ва қайноқ меҳр билан қарай бошлайсиз. Агар шаҳарлик бўлсангиз қир-адирлар, тоғу тошлар, шарқираган сой бўйида сув симираётган йилқилар тушингизга киради ва, албатта, ўзингизни ўт-ўлан, дов-дарахт, турли-туман жониворлар қатори табиатнинг бир бўлаги, деб ҳис этасиз. Бу туйғуда гап кўп. Бу табиат қўйнида, насибасини табиатдан топиб яшаган аждодлардан мерос туйғу.

Табиатни ардоқлаб китоб ёзган ёзувчилар ҳамма замонларда ардоқланган. Чунки яшаш аъмолини табиатдан ўрганган, тириклик манбаини табиатдан топган одам боласи атроф муҳитни ардоқлашга бурчлидир. Ёзувчилар бу бурчни бот-бот ёдимизга солиб туришади ва ана шу ижодий меҳнатлари боис эътибор топишади.

Таниқли адиб Ҳамдам Эшонқулов бир пайтлар бахши бобомиз Эргаш Жуманбулбул ўғли тўлиб-тўлиб куйлаган тоғлар орасидаги Нурога шаҳрида туғилиб, табиат бағрида вояга етди. Қарийб ярим асрлик ижодий фаолияти давомида Одам Атодан қолган энг кўҳна касб эгалари—чўпонлар ҳақида, чорвачилик муаммолари-ю, бу заҳматталаб юмушнинг фидоийлари ҳақида кўп ва ҳўп ёзди. Унинг кейинги китоблари—“Ўзини аямаган одамлар”, “Қизилқум алплари” (“Шарқ” наширёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририятида чоп этилган) қаҳрамонлари замондошларимиз—чўпонлар, кончилар, зиёлилар, табиатимиз жонкуярлари. Бу китоблар айнан ҳаётдан олиб ёзилгани, унда оддий турмуш тарзи тасвирлангани, содда, бироқ бағрикенг чўл одамларининг қиёфалари жонли чизилгани боис қониқиш билан ўқилади. Энг муҳими, бу китобларда ҳаёт бор, уларда ўзларининг бахту ташвишлари билан банд одамлар бор. Ёзувчи қаламининг сеҳри билан бу кундалик оддий ҳаётнинг шавқи, сурури нурланган. Сиз ундан баҳра оласиз—яшаш иштиёқи нечоғли тотли эканини туясиз, ғайратингиз ортади. Аслида ёзувчи сўзининг, адабиётнинг хизмати ҳам шунда эмасми?!

“Бир жуфт олтин узанги” китобида Ҳамдам Эшонқулов отлар ҳақида ёзган. Эгар-абзалидан тортиб хислатигача, одамга садоқатидан меҳр-оқибатигача, хиёнаткорга бешафқатлигидан ўз эгасига жонфидолигигача... Ёзувчининг бу жониворга меҳри сизга-да юқади ва бу юқумли туйғу таъсирида меҳр-оқибат, шафқат, ҳалоллик, мурувват, тангилик сингари қадрибад тушунчалар ҳақида ўйлай бошлайсиз. Муаллифнинг табиатга, жониворларга, хусусан, отларга тоза кўнгил билан қараши, синчи каби назари, мусаввир сингари тасвири, олимдек энг майда унсурлар борасида мулоҳаза, мушоҳада юриштишлари унинг китобига кирган ривоятлар, ҳикоятлар, ҳаётий лавҳаларнинг таъсирчанлиги ва тарбиявий аҳамиятини оширган.

Келинг, яхшиси, сиз бу китобни бир ўқиб чиқинг. Қолган гапларни кейин гаплашамиз. Гурунгимизнинг бош мавзуи, албатта, от бўлади ўшанда. Ўшанда, эҳтимол, табиатни ардоқлаш давримизнинг энг долзарб муаммоси сифатида бош мавзуга айланар... Суҳбатимизга туртки берган бу китобча ёддан ҳам кўтарилар.

Бироқ табиатни ардоқлаб асар ёзган ёзувчини табиат ҳам ардоқлаши бор гап. Ҳамдам Эшонқулов ана шундай ардоққа муносиб адибларимиздан.

Аҳмад ОТАБОЙ

ОТ БИЛАН УЧРАШУВ

Қанотбой оқсоқол қиссаси

— Дала-дашда отлар уюрига тез-тез дуч келаман. Аргумоқлар мени тилсимлар дунёсига бошлаётгандек бўлади. Умр бўйи улар изидан юраман, бироқ чарчамайман. Ҳар бир от ўзига хос, мисоли қуёш.

Ажабо, отларсиз томоғим қақраб қолаётгандек бўлади. Бу жониворларнинг ёлини силамай ўтган кунларимни эслай олмайман. Нега тулпорлар инсон ақлу заковатини ўғирлар экан? От фусункорлиги-ю жозибаси, содиқлиги-ю садоқати, донолиги-ю меҳри билан ишқибозини лолу ҳайрон этади.

Узоқ йиллик кузатишлар, от билан учрашувлар жараёни жуда қизиқ, — дейди Қанотбой оқсоқол.

Куйидаги ҳикоялар ана шу хусусда.

Болалик

Новча, кенг елкали, бармоқлари чайир Эсан Эшмуродов отлар уюрининг бошини қайтарди. Тойлар чиройли тумшуқчаларини тепага кўтариб, оналарига суйкалиб чопқилайди. Йилқибоқар қайтоғини қошига бостириб олди-да, жийроннинг сувлиғини силатади. Бу туртки тулпорни ҳаволатди. У қанот чиқаргандек, қумликлар узра потирлаб югуриб кетди. От туёғидан сачраган сариқ зарралар буталарнинг шоҳларига талқондек ўрнашиб қолди.

...Бўздан узун куйлак кийган, қора соч, кўзлари ўйчан бола ўтов атрофида куймаланади. Митти оёқларининг тўпиғигача тупроқ гарди кўнган. Беш яшар Қанотбой лип - лип учаётган чигирткани тутқш билан овора. Ўша кунлари боланинг оиласи Кансарқудуққа кўчиб ўтди. Бу янги қазилган сув иншоати бўлиб, ундан йилқиларни суғоришда фойдаланилган. Ҳамма нарсага қизиқувчан бола отаси изидан қолмайди.

Ниҳоят унга ҳам машғулот топилди. Ҳўкиз терисидан тикилган

қовғаға қирқ қулоч арқонға боғланиб, қудуқ тубига юборилди. Қовға сувға тўлгач, туя ёрдамида тортилиб, цемент ҳовузга бўшатилади. Бу иш ҳар куни чошгоҳдан пешингача давом этади. Туяни етаклаш бола зиммасига тушди.

Қанотбой ўн ёшга тўлганида от миниб йилқи боқишга киришди. Уюр изидан юрар, тун ярмида оққанда овулга қайтарди. Бола ҳуркак сстойлар изидан бориб, уларнинг хислатларини ўрганиш билан банд бўларди.

Бир йили кўклам қурғоқ келди. Ўт-ўлан кўкармади. Ўшанда оиланинг тирикчилиги ташвиши боланинг гарданига тушди. У саксовул шохларини қайириб, бир жойга чиллик қилиб териб чиқди-да ёқиб юборди. Аланганинг тили атрофни ялар, сўнгра тепага ўрларди. Ниҳоят, ловуллаған чўғ устига тупроқ тортиб, бир кеча-кундуз шу алпозда сақлади. Кўмирга айланган саксовул чўғини ғалвирлаб, қопларга жойлаб туяларга ортганча, қайдасан Нурота, деб йўлга тушди. Сотилган кўмир пулига дон-дун харид қилиб, овулга қайтди. Йиллар шу тахлитда ўта бошлади.

Отанинг инъоми

Кўклам сепини ёйиб келди: қирларда қизғалдоқлар ёнди, йилқилар қулунлай бошлади. Шундай кунларнинг бирида совхоз директори Муртоза Уримбетов “УАЗ” русумли машинасида овулга келди. Чорпахилдан келган, сермулоҳаза, қарашлари тийрак раҳбар яйловга чиқиб, йилқиларни узоқ кузатди ва мулоҳазаларини дангал айтди.

— Эсанбой оға, раҳматимни қабул этинг, — деди у хурсанд бўлиб, — ҳалол меҳнатингиз ҳеч кимга бўй бермайди. Бу мардлик, фидойилик билан тенг.

Исмоилов раҳбарнинг сўзларини жон қулоғи билан тинглади, бир йўла унинг ишорасини ҳам тушунди.

Ишининг ҳадисини олган йилқибоқар тилидан бир сўз қуйилиб келди.

— Болам, бўйингга садақа бўлай ўзим, бу йилқилар энди сеники, — дея Қанотбойни бағрига босди. — Бахтингни берсин, толеинг ярқирасин, элнинг эъзозини қозон!

Қанотбойнинг боши осмонга етди. Отасининг алқашлари, директорнинг хурсанд қиёфаси уни шошириб қўйганди.

Бу воқеа ўтган асрнинг олтмишинчи йиллар бошида бўлиб ўтганди. Ўшанда Қанотбой ўттиз ёшда эди.

— Йилқиларни меҳр билан боқар эдим. Ҳар куни 180 — 200 бош отни яйловда яйратардим, — дейди қимтаниб Қанотбой Эсанов.

Қаттол қишда

Олтмиш тўққизинчи йил. Тўқсоннинг изғирини қулоқни чимчилайди. Уч-тўрт кундирки, кулранг булутлар осмонга қалин парда тортган. Қор кўрпаси ерни қучоқлаб ётибди. Буталарнинг учларида оқ мунчоқлар тизилган.

Йилқибоқар Қанотбой ҳаловатини йўқотди. Бошида қулоқчинлари узун тулкителпак, эғнида тулуп, оёғида валинка. Қизил қашқасини миниб уюрни оралайди. Отлар саксовул шохларидаги қийшайган чирпини “қирт-қирт” узиб чайнайди. Қалин қор ғижирлаб, қулоқни қоматга келтиради.

Қаҳратон қиш кунларида қудуққа ўрнатилган моторни ёқиб, отларни ҳар куни канда қилмай суғоради. Бу—жониворларни соғлом асрашнинг шарти эди.

—Ерда қор бор-ку, отни суғориш шартми, дегувчилар ҳам чиқиб қолди, — дейди Қанотбой. — Унда талофатга бир баҳя қолган бўлади. Лекин мен ўз билганимдан қолмадим. Қудуқ мотори музлаб қолган кезларда, қорни йиғиб, қозонда эритиб, отларни суғорардим. Оллоҳ ҳамма нарсани кўргувчи ва билгувчидир, дейдилар. Оёқ-қўлларим совуқда карахт бўлиб қолса-да, отларни суғориб, уларни омон сақладим.

Қиш деганлари ҳам кишнаган тойчоқдек асов, тутқич бермас эди. Ҳар куни қор ёғиб турди. Дарахт шохлари оқ кўрпага бурканиб қолди. Аёздан юзнинг қони қочиб, бурун каталаридан бурқираб буғ чиқади. Бўрон авжланиб гуртуқларни бир ёқдан бошқа ёққа кўчиради, гўё қани, сен зўрми, мен зўр қабилида нақд оёқдан олади. Беқасам тўндук тўшалган қор ва муз уюр тўёқларини ўз гирдобига тортади.

Мураккаб шароит Қанотбойни ташвишли ўйлар гирдобига ташлади. Қизилкум бағридаги йўллар кўмилиб қолди. Чўпонлар ҳолидан ҳарбий техникада етиб бора олганларгина ҳабар олар, вертолётлар кунора учиб ўтиб, овуллардаги одамларга озиқ-овқат, дори-дармон таширди.

Йилқибоқар Қанотбой падари Эсанбойдан орттирган тажрибаларни ишга солди.

—Ўша йили, — деб хотирлайди оқсоқол, — юз бош байталдан биттасининг ҳам бурнидан қон келмади. Ваҳоланки, кўп чўпонлар сурувидан ажралиб, тайёғини ушлаб қолганди. Сурув-сурув қўй эса...

Табиатнинг макр-ҳийласи бисёр. Тунлари аёз ўттиз — ўттиз беш

даража совуқни кўрсатиб турар, йилқибоқарнинг соқоли оғиз - бурнидан чиққан буғда музлаб, киприклари оғирлашиб, тишлар шаққиллаб қоларди. Бундай пайтда Қанотбой саксовул панасидаги байталларнинг бадани қалтираётганини кўриб, ўзининг аҳволини унутаёзарди. Унинг хаёли жонворларни омон сақлаш билан банд эди. Ўша оғир кунларнинг бирида отарига ҳарбий машина келиб қолди. У командир билан гаплашиб, узоқдаги савдо дўконидан пулига уч тонна учинчи навли ун сотиб олиб келтирди. Аскарларга бир кўй суйиб, зиёфат бердида қаттол қиш билан курашишни давом этирди.

Қанотбой келтирилган унни кепакка қориб, ем ўрнида отларга берди. Шираси баланд бу озуқа отларнинг қахратон қишга бардошини ошириб, дармонини кучайтирди.

Ҳамал кириб келиб, табиат яшнаб кетди. Йилқиларни омон сақлаган Қанотбойга бир от мукофотга берилди. Тўқсон кун ердан узилмаган қор ва муз қатламлари апрел ойи охирига бориб эриб, чўлда ҳатто кўлмақлар пайдо бўлди.

Табиат қаҳр-ю меҳрни вобаста намоён этишини йилқибоқар яна бир бор ўз кўзи билан кўриб, таажжубланди. Наҳотки!..

Қулуннинг туғилиши

Қанотбой саман отини етаклаб боради. Шамол яктагининг этакларини юлқиб тортгандек бўлади. Кўк юзида бургут қанотларини кенг ёйиб сузади. Саксавуллар офтоб нурига чўмилиб, сочларини тараётгандек туюлди. Йилқибоқар отининг оёғини чидарлаб, ўтлоққа қуйиб юборди-ю, ўзи Эгизқир бошига кўтарилди. Майсазорга чўккалаб ўтириб, атрофни кузатди.

Унинг кўзи бургутга кўчди, бургут доира ясаб оҳиста сузади. Бу Қанотбойни ҳушёр торттирди. У бир қўлини пешонасига қўйиб, тўрт томонга назар ташлади. Ўнгдаги ялангликда қора йилқининг бесўнақай ётганига кўз қири тушди. Йилқибоқар нафасини ютиб, кузатишни давом этди. Байтал тўрт оёғини дамба-дам чўзиб, кучайиб ингранади.

Отлар қулунлашда холи, хавфсиз жойга боради. Ҳеч бир жонзотнинг назари тушишини истамайди. Бу табиатнинг англаб бўлмас сирларидан, албатта.

Маълум вақт ўтгач, қулуннинг боши ва олдинги икки тўғи кўринди. Байтал ҳансираб, бошини майса устига оҳиста қуйиб, анча муддат ётди. Бир пайт шиддат билан оёқларини йиғиб олиб, бошини кўтарди. Катта кўзларида ҳаёт-мамот жанги акс этарди. Кўкдаги бур-

гут саксавул шохига қўниб, отни зимдан кузатиб, ўлжасини пойлади.

Байтал ётган жойидан чаққон туриб кетди. Туғилаётган қулун унинг танасидан ажралиб пастга тушди, бир муддатли таҳликадан сўнг қумга буланган бошини кўтариб, кўзларини очиб, атрофга аланглади. Кейин тумшугини ерга тираб, оёқларини босишга ҳаракат қилди. У типирчилаб, гоҳ олд оёқларига суяниб гавдасини кўтариб олишга интилар, гоҳ орқа оёқларини ишга солишга ошиқарди. Бу ҳолат бир оз давом этди. Байтал қулуннинг танасидаги чаранани тили билан ялаб, унга меҳр кўрсатарди. Қулун тўрт оёқлаб туриб - йиқилиб, яна туриб увуз сутига тўйиш учун онасининг оёқларига суяниб, илк қадамларини қўйди. Чиройли тумшуги атрофида увуз кўпирди. Қулун титраб байтални эмди.

Қанотбой йилқига яқинлашди. Бу тасодафий учрашув байтални хуркитиб қўйди, у қисқа кишнади. Қулун ҳам хуркак кўзларини катта очиб, байталнинг бағрига тикилди. Отбоқар қулунни ушламоқчи бўлиб, унинг изидан оҳиста юрди. Бу шумликни сезган байталнинг ёли тикка бўлди, думи бесаранжом қимирлади. Байтал Қанотбойни ўзига яқинлаштирмади, ҳайқириб кишнаб, орқа оёқлари билан уни тепишга чоғланди. Йилқибоқар ўзини чеккага олиб, байтал билан қулунни ихтиёрига қўйди.

...Отлар ўн бир ойда: далав, ҳут ва ҳамалда қулунлайди. Қулун совуқда нобуд бўлмайди. Бу вақтда туғилган той бакувват ўсади. Байталнинг қорнида тили тагидаги талоқни сўриб яшайди. Қулун туғилгани заҳоти тўрт бармоқ бараваридаги сўргич ерга тушиб кетади. Буни “қулун эмизаги” дейишади. Уни қўлга олиб тортсангиз икки бараварга чўзилади. Сўргич кишиларни оғир хасталиклардан форигетишда бирдан-бир малҳам саналади. Бу хусусда ҳам алоҳида сўзлаيمиз.

Йилқи ҳеч кимга билдирмай қулунлайди, қулунини бало-қазолардан сақлаб, кенгликлар сари олиб кетади.

Жазо

Айғир ақлли, танти ва чаққон бўлади. У йилнинг ҳар тўрт фаслида йилқиларни ўзи бошқаради, четдан бирор бош отни ҳам уюрига йўлатмайди, бировга олдирмайди.

Шу ўринда бир воқеани эслаш жоиздир.

Баланд тоғ этакларида бир булоқ бўлиб, унинг ширин суви отларни ўзига жалб этарди. Чиройли, баққуват, хушёр арғумоқ кенг-

ликлардаги турли-туман ўтлардан озукланиб, кўпайиб келган. Бу имкониятдан фойдаланиш, от наслини яхшилаш чавандозларнинг катта орзуси бўлган. Шу мақсадда улар Кўктов этагидаги булоқлардан бирига пистирма қўядилар. Офтоб терак буйи кўтарилгач, сахонликдан отлар туёғининг дупури эшитилади ва кўп ўтмай уюр булоқ бўйича чопиб келади.

Атрофда хавф борлигини сезган айғир чўзиб-чўзиб кишнаб тўхтайди, уюр атрофини айланиб чиқиб, ҳамроҳларини хавфсиз жойда қолдириб ўзи булоқ бошига бир - бир қадам босиб боради. Панадаги хавфни сезган тулпор бир чинқириб, сайхонлик томон ўқдек отилади. Уюр ҳам унинг изидан тушади.

Бу воқеадан қароқчилар умидсизликка тушмайдилар. Улар бир ойча тулпор уюрининг сувга келишини пойлайдилар. Лекин орзулар саробга айланади. Шундан сўнг от овчилари хуркак айғир сув ичадиган булоқни излаб топадилар. Айғир уюрни сувга бошлаб келади. Тўрт томондан пистирма қўйган овчилар, тулпорга тўр ташлайдилар, лекин пухта ўйланган бу тадбир ҳам беҳуда кетади. Оқибатда курол ишга тушади. Варанглаб учган ўқ қизил айғирни ерга қулатади. Одамлар тезда отнинг бошига келиб, унинг уругини оладилар. Мақсад: тутқич бермас бу от билан тоғ йўлига чидамли от уругини чаптириб, янги арғумоқ зотини олиш эди. Бу қалтис иш ана шу мақсадда қилинади.

...Қанотбой йилқибоқар ҳар икки йили уюрга янги айғир қўшади. Бунинг ҳикмати нимада?

Қанотбой Дўнгалак кўрғонидан чўл қўйнига кириб борадиган илонизи йўлдан юриб бораркан, қум кечиб кетаётган калтакесак кўзларини йилгиллатиб, бутазор тубига ғойиб бўлди.

Дангалчи ва чўрткесар оқсоқол фикрини жамлаб сўз бошлади:

— Бундай қилмасам бўлмайди, — деди у дарахт панасига ўтиб. — Одамлардан-да ақлли айғир ўз боласига чопмайди, уни уюрдан ажратиб, қаттиқ тишлаб чиқариб юборди. Уюрга қўшилган бегона отнинг ҳам жазоси нақд.

Айғир уюрнинг етакчиси ва раҳнамоси ҳисобланади. У ҳар бир от ҳаракатини, атрофдаги воқеа-ҳодисаларни зийрак кузатади ва ҳаракатини вақтида кўрсатади.

— Кунларнинг бирида уюрга четдан келиб қўшилган қашқа тойга, — дейди кулимсираб Қанотбой оқсоқол, — сариқ ёлли айғир тўғри келган жойидан тишлаб, баъзида икки орқа оёғи билан тарс - тарс тепиб, тўс-тўполон кўтарди. Бегона той ўзини отлар орасига олиб, холи жой излади. Бу безоталик анча вақт давом этди. Қайсар той эса

тарсакилардан бўйин товламасди. Ниҳоят аччиқланган айғир тойни бўйнидан қаттиқ тишлаб, уюрдан йигирма-йигирма беш қадам чеккага судраб чиқарди-да, тепкилашда давом этди. Оқибатда ўжар от ҳукумга бўйсинди ва шатолоқ отиб, чўл бағирлаб қочди. Айғир уни изма-из таъқиб этаверди.

Қанотбой оқсоқол бир силкиниб олди-ю, юришни секинлатди ва барханлар бағрига суқланиб тикилганча:

— Ишонасизми, айғир тойни юз чақирим чамаси қувиб, баланд қир тепасида тўхтаб қолибди,—деди йилқибоқар. — Мен отим билан икки соат кечроқ етиб бордим. Айғир бадани жиққа терга ботган, кўзлар киртайган ҳолда саксавул панасида турган экан.

—Кумлар саҳросида отнинг шунча масофага югуриб борганини қандай сездингиз? —деб сўрадик.

Йилқибоқар бошини баланд кўтариб, кўзларини олис-олисларга қадаб турди-ю, иягидаги сийрак соқолини бармоқлари билан силаб:

— Отларнинг изи бўйлаб бордим, — деди кулимсираб.

— Уюр бир неча тойлардан иборат бўлса, уларга айғирни қаердан олгансиз? —деб муружаат этдик.

Қанотбой оқсоқол бир тебраниб, узун оёқларини пўстак устига чўзиб, биқинидаги лўлабошга ёнбошлади - да:

— Келбати келган, чаққон, ҳушёр, кучли тойларни икки яшарлигидан ушлаб миниб юардим. Сўнгра уюрга айғир сифатида қўшардим,—деди мулойим қиёфада жилмайиб.

Шавкар той

Қанотбой оқсоқол чуқур уйга толди. Хаёллари тутқич бермас, ўтган йилларнинг ўчмас хотиралари ёдига тушарди.

— Ё қудратингдан, Тангрим,—дея пичирлади ўзича.

Эллигинчи йилнинг охирлари эди чоғи, йилқиларни суғориб бўлиб, санокдан ўтказди. Шу пайт шавкар той чўзиб пишқирди-ю, чиройли кўзларини ялтиратиб, баланд қир тепасидан ошиб кетди ва ҳаял ўтмай тик кўтарилган ёлини ҳилпиратиб уюр атрофини айланиб югуриб чиқди.

Қанотбойнинг юраги безоталанди. Тойнинг чиройли қомати кўзни ўйнатди. Ахир, йилқибоқарга бир имо билан илдамлайдиган от керак эди-да.

— Уч яшар бу тойни ушлаб от қилдим, — деди суҳбатдошим ва беихтиёр ўрнидан туриб кетди. —Бир йил кўрага қамаб, эгар солиб ўзим миндим.

Қанотбой оқсоқол пастак уйи теграсидаги саксавулга суқланиб тикилди ва унинг ғадир-будир шохларини бармоқлари билан силаб:

— Отнинг феълени оз-оздан ўрганиб бордим. Уни суғориш жараёнида тизгинини оғзидан олиб, эгар кўзига илиб кўярдим, сўнгра ўзини кўйиб юборардим. Жонивор худди қафасдан чиққан қушдек потирлаб қир бошига югуриб чиқиб, сўнгра тумшугини баланд кўтариб, қудуқ бошига келар, цемент новда жимирлаб турган сувга босарди.

Бу орада йилқибоқар кўра ичида туриб, атрофни кузатади. Сўнгра куёш тафтини қайтариш учун уйига кириб, бир коса айрон сипқоради.

Салт юрган от эгасини кутиб туради. Бу ҳолат ҳар куни такрорланади. Тулпор йилқибоқарнинг ҳар бир ҳаракатини тушуниб, унинг ўй-хаёлларини тушунгандек тутади ўзини.

Қанотбой олис ўтовларга бирон — бир юмуш билан борганида шавқар тойни кўйиб юборади. Орадан бир - икки соат вақт ўтгач, отини қидирса, жонивор жойдан жиламай турган бўлади.

Баъзан қирқ-эллик чақрим йўл босиб, меҳмондорчиликка борган пайтларда ҳам бўлиб турарди. Отини ўришга кўйиб юборади. Қанотбой азон паллада хўржунини елкасига ташлаб чиққанида тулпор уй супасига келиб туради, эгасига ортиқча ташвиш туғдирмайди. Бундан одамлар ҳайратга тушишарди.

...Афсус, шудай ақли от ўша даврда гўштга топшириб юборилган. Бундан Қанотбой қаттиқ ғазабланди, аламу изтиробини матонат билан енгди.

Милтиқ ўқи етмайди

Отнинг қизиқ хислатлари бор. От ҳар бир ҳолатни сезиб, англаб туради. Воқеаларга ўзини тайёр тутади. Шу боис, яхши от одам қаноати. Қалтис пайтларда ҳатто эгасини ёвдан қутқаради.

Ривоят қилишларича, Қизилқумда Тонготар исмли бой, унинг Бурли лақабли оти бор экан. Бу ақли ва шиддаткор тулпор бирон-бир отга тутқич бермаган. Отнинг доврўғини эшитган йигирма чоғли қароқчи унга тўр ташламоққа шайланади. Бу ҳолат бойни ташвишлантиради. Кунларнинг бирида у Бурлини олис бир жойга элтиб, уюрга кўшмоқчи бўлади. Буни сезган тулпорнинг кўзлари оловланиб, руҳиятида шиддаткорлик кучаяди.

Қалбидаги ниятини тўғри, деб билган бой от бошини кимсасиз адирликларга қаратиб бўш кўйибди. Қоронғи тунда от таҳликани сезиб, қанот чиқаргандек йўл танобини тортибди.

Шовуллаётган саксавулзорлар оралаб бой кўп йул юрибди. Қароқчилар ҳам изма-из бораверибди. Кун пешиндан оққан пайт бир ўтов атрофи ўраб олинди. Қароқчилар сардори:

— Бой, қопқонга тушдинг, отни топшир! — деб удагайлабди.

— Чувварани хом санабсан, эй, банда! — деган товуш эшитилибди.

Улар овулга тобора яқинлашиб келишибди. Бой эса отнинг ёлини маҳкам ушлаганча “Чув, жонивор!” деб ниқтабди.

Шу пайт қорауи эшигидан Бурли тулпор потирлаб чопиб чиқибди. Қароқчилар бойни нишонга олиб кетма-кет ўқ узибдилар. Лекин бу уринишлар бесамар кетибди.

— Милтиқ ўқи Бурлига етмабди. Бой ва тулпор бандиликка тушмабди, — дейди Қанотбой оқсоқол. — Ахир, яхши отлар улуғ саркардаларни жангу жадаллардан омон олиб чиққанига истаганча мисоллар бор-ку!

Ҳайрат

Куну тун тулпор белида ўтирганда, атрофдаги воқеа - ҳодисаларга эътибор ўзгача бўлишини пайқаш қийин эмас. Дейлик, йўлда ёки йўлсиз от миниб бораётган кишилар учрашганда бир-бирига “Ассалому алайкум”, дейиши табиий. Бундай пайтда отлар яқинлашмай, йўлидан чеккага чиқиб туради. Ҳатто от эгариди ўтирганлар югани тортиб ҳам уларни яқинлаштира олмайдилар. Отлар устидаги кишиларнинг қўл бериб саломлашишига имкон бермайди.

Нега от бундай сирли иш тутади? Қаршисида келаётган отлик ёки пиёда йўловчининг қалбидаги гайриодатий ҳолни от сезармикан-а? Ёки тулпор йўли бехатар бўлиши учун шундай қилармикан?..

...Қавс ойининг охири. Ой шом еган пайт. Қора совуқ. Қуюқ туман борлиқни ўраб олган. Қанотбой йилқибоқар Учтепадан овул томон йўл тараддудини кўрди. Баҳайбат қирлар аждоҳо янглиғ оғзини очиб тургандек туюлади.

Қанотбой бамайлихотир тулпор тизгинидан ушлаб қирқ-эллик қадам пиёда юрди. Отнинг пешонаси, кўзлари атрофи, тумшуғи, ёлини қўллари билан уқалаб чиқди. Сўнгра шавкар тойнинг қулоқларига аста: “Оллоҳ, йўлингни берсин!” деб пичирлади. Оёғидаги пошнаси баланд этигининг бир учини узангига қўйиб, енгил ҳаракат билан ўзини эгарга олди. Тулпор шуни кутган эканми, бутазорлар оралаб потирлаб югуриб кетди.

Қанотбой тулпорнинг юганини силтамади, уни отнинг қуюқ ёли

устига ташлаб қўйди. От йўлнинг танобини тортди. Кенгликлардаги баҳайбат саксавул дарахтларини четлаб борди. От гоҳида баланд барханга кўтарилиб, туёқлари билан қум пардаларини титиб ташлайди. Баъзида қир тепасидан пастлик томон қуюлиб келгандек бўлади. Эгарда миқ этмай келаётган Қанотбой кўзини юмиб, қандайдир қўшиқни хиргойи қилади. Туёқлари бақувват от соҳибига халал бермаслик учун букри қирлардан шошиб ошиб боради.

— Учтепа қўрғонидан Дўнғалаккача бўлган саксон чакримли ма-софани, — деди Қанотбой оқсоқол фахр билан, — оғир об - ҳаво шароитида икки соатда босиб ўтдим. Отим зим-зиё тунда, қумлар барханлари оралаб адашмай келганига ҳайратим ошиб, ёқамни ушладим.

Бу тулпор белида Қанотбой оқсоқол ўн беш йил юрди.

Хислат

Яхши от инсоннинг дўсти, дейдилар. Бундай тулпорлар сирасига ўзбек қарабайирини киритса бўлади. Унинг кўпкарида чопганини кўрсангиз эди, учиб бораётган лочинга ўхшайди. Ўша пайтда бу отнинг ёли тикка бўлиб, ажойиб сийрат касб этади. Отнинг қуйруғи эса тепага кўтарилиб боради.

— Яхши от кўпкарида ерга йиқилган чавандозни босмайди, — деди Қанотбой оқсоқол. — Кўзим билан кўрган бундай воқеалар юзлаб. Кутилмаган бир ҳолат ҳали-ҳамон кўз ўнгимда.

Қанотбой оқсоқол бошини баланд кўтарганча сокин сўзлай бошлайди.

— Бу ҳикоя отнинг хосияти ҳақида, — дея уй деворига бир тирсагини тирайди. — Норғул йигит кўпкари чопаяпти. Чавандоз улоқни олмоқчи бўлиб, ўртага ўзини урди. Шу пайт ён томондан отлар тўдаси шаҳт билан келиб урилиб, йўлдаги отни ағдариб юборди. Бир зумда чавандозлар жой-жойида қотди. Воқеани қарангки, ўттиз-қирқ чоғли отнинг туёғи ерга йиқилган бирон-бир кишига зарар етказмади.

От зоти инсонга фақат яхшиликни соғинади. Оти бор хонадонда мисоли яхшилик уруғи унади.

Уй олдида боғланган тулпор доимо: “Эгамга омонлик, хонадонига баракот, одамларга яхши кунлар тилайман!”, деб тилак билдириб тураркан.

Бу хислатлар каромати Тангри томонидан кўрсатилиб келинармиш.

Хислатларинг бор бўлсин, яхши от!

От сутининг хосияти

Қишда хас-хашакни қор кўмганда от ўзига хўрак тополмай қолади. Бундай пайтда жонвор ақлини ишга солади: ўнг оёғи билан қорни титиб, ер тирнаб, уни ишдан чиқаради. Бундай пайтда ўсиб кетган ўнг оёқ тирноғи олиб ташланади. Шундан сўнг от чап оёғи билан бутани қордан тозалашга киришади.

Ҳайвонлар орасида қаерда ширали ўт ўсишини фақат от билар экан. У ўтхўрлар ичида энг сезгири бўлиб, узоқ ўтлоқларда кўчиб юришни хуш кўради. Баъзан уюр билан қирқ-эллик чақрим масофани босиб, аёзли қишда жон сақлаб, кўклам пайти ўз ўришига қайтиб келади.

... Қанотбой оқсақол авлодлари бир ярим аср давомида от боқиб, бу жониворнинг хислату хосиятларини ўрганиб чиқишган.

— Ҳаёт ўқилмаган китоб экан, — дейди қария қўлларини бири-бирига ишқаб. — Умрим давомида қувончли кунлар завқи-ю гамгин кунлар ташвишини кўп кўрдим. Табиатда нимаики яратилган бўлса, бари одам учун экан. Яйловда ўсадиган кўнғирбошни олиб қарайлик. Бу ўсимлик ҳайвонларга жон бағишлайди. Бу ўт жавзода пишиб этилади. Уруш, очарчилик йиллари унинг бошоғидаги донини одамлар капалаб истеъмол қилиб, жон сақлашган. Ялтирбош ҳам худди шундай хусусиятга эга.

Қанотбой оқсақол бир зум тин олди-ю, ўтирганларга қараб:

— Эндиги ҳикоямиз от сути ҳақида, — деди фахрланиб.

Хўш, от сутининг хосияти нимада?

— От сути юрак қон-томир, жигар, ўт халта, буйрак хасталикларига бирдан-бир даво, — дейди қария. — Уни соғилган заҳоти қайнатмай ичиш тавсия этилади. Қатиқ ивитиб истеъмол қилиш ошқозон ости безига шифо.

Ўтирганларда бири Қанотбой оқсақолга мурожаат қилди:

— Нега отлар соғилмайди, бунинг қандайдир муаммоси бордир?

— Албатта. Лекин кишида хоҳиш ҳам бўлиши керак. Аввало, асов отларни соғишнинг қийинчиликлар ҳам бор.

— Бунинг чораси қандай?

— Бунинг учун отнинг олдинги чап оёғини кўтариб боғлаб, кейин соғиш мумкин, — дея Қанотбой оқсақол мисол келтиради. — Шу тарзда от бир ой соғилса бўлди, жонивор ўрганиб, умуман, одамни тепмайдиган бўлади. Олдинги ўнг оёқ тана мувозанатни сақлаш қувватига эга.

Қанотбой оқсоқол уюр орқасидан анча жойгача борди. Хуркак йилқилар ҳар қандай ҳаракатни дарров сезиб, ҳимояланишга ўтди.

Конимех туманидаги “Сарибел” наслчилик ширкат ҳўжалигининг тадбиркор раиси Ўрмонбой оқсоқолнинг фикрига қўшимча қилди. Фикрларида теран маъно бор.

— Ниятимиз шуки, — деди раис жиддий қиёфада, — ҳўжаликда қимиз ишлаб чиқармоқчимиз. Буни йўлга қўйиш учун тайёргарлик ишларини олиб бораяпмиз. Албатта, тойларни уч ёшгача тарбиялаш талаб этилади. Яна бир муҳим масала— қимиз сотадиган дўкон очиш ва қимиз ташийдиган махсус жиҳозланган автомобил керак.

Раиснинг сўнгги таклифи долзарб. Бундай автомобилга эга бўлиш Қизилқумдаги кўпгина ҳўжаликлар олдидаги муаммони ечишга кўмаклашган бўларди. Иккинчидан, шифобахш бу маҳсулот кишилар дардига дармон саналади.

— Отнинг танасида сут сақланадиган халтаси йўқ. Агар от соғил-маса ёки қулуни эммаса, у сутини ерга тўкиб юборади. Бияни бир, бир ярим соатда ёки кунига ўн икки марта соғиш лозим бўлади, — дейди Қанотбой оқсоқол пиёладаги чойни хўплаб.

Оқсоқол бу борадаги хотиралари билан ўртоқлашади:

— Қирқ йил рўза тутиб, қирқ йил намоз ўқиб, қирқ йил қирқ ахта кўзини сўйиб, қуробонлик қилдим. Бу ишларни қалб амри билан бажардим. Юрак даъватига қулоқ тутган инсон ҳаётда кам бўлмайди, у тангри иноятини қозониш муқаррар.

* * *

...Баҳорнинг ўрталарида Қанотбой оқсоқолнинг тинчи йўқолди. У қарамоғидаги бир юз етмиш беш йилқини ветеринария кўригидан ўтказиб, тўқсон чақиримлик йўлдан ярим оқшом овулга қайтди. Ойнинг ўроғи қирлар ортидаги ётоғига ёнбошлади. Осмонда фақат юлдузлар чарақлайди. Йилқибоқар уй остонасини босиб ичкарига кирганида кўнгли кўтарилаётганини, иситмаси борлигини сезади. У кўрпани устига тортганида танасидаги толиқиш буғинларини оғритгандек бўлди. “Ҳечқиси йўқ, бир соатда ўтиб кетади”, деб ўйлади. Аммо бундай бўлмади, озгина мизғиб олгач, саҳарликка турди. Шу тариқа Қанотбой йилқибоқар рамазон ойини ниҳоялади. Аммо кундан - кун у ҳолсизланиб борди. Рўзанинг охириги кунда аъзойи бадани сарғайиб кетганини англади.

Ўғли мотоциклида овулга дўхтирни олиб келди. Шифокор йигит девқомат Қанотбойнинг сўлиган дарахт баргидек сарғайиб қолганлигини кўриб кўнгли “шув” этиб кетди. У сумқасини очиб, асбоб-

ларини олди ва беморни обдон текширди. Сергак дўхтирнинг тили калимага келмай қолди. Ниҳоят, фикрини бир жойга жамлаб:

— Қанотбой оға, аҳволингиз жуда оғир. Сарғайма ўтиб кетиб, жигарни толиқтирибди, — деди маъюс қиёфада.

— Дори ёзиб беринг, даволайман, — деди Қанотбой йилқибоқар йигитнинг юзига термилиб.

— Дори-дармон ёзиш қийин эмас, лекин сиз шошилинч Тошкентга боришингиз керак, бўлмаса...

Дўхтирнинг гапи оғзида қолди.

Йилқибоқар ўзини қўлга олиб:

— Ҳой, бола, кўрқитма мени, Навоий, Самарқанд шаҳарларида ҳам зўр дўхтирлар бор-ку, нега уларга учрашиш мумкин эмас, — деди кучаниб.

— Мумкин эмас, вассалом! Сизнинг соғлигингиз керак, оға, — деди яна дўхтир.

— Бўпти, сен бориб ишингни қилавер, бу ёғи бир гап бўлар, — деди йилқибоқар ва ёнида турган ўғлига қараб:

— Болам, бошимга кафан ўралгунча, қиладиган ишларимизга киришайлик...

— Хўп, отажон, хўп.

— Қудуқ моторини ёқ, ҳализамон йилқилар сувга келади, — деди чол.

— Отажон, бу ишларни укам билан ўзим бажараман, ахир, сизни...

— Айтганимни қил...

— Ҳозир отажон!

Ўғил шошилиб ишга киришиб кетди. Орадан бир соатга вақт ўтиб, отлар дупуридан ер ларзага келди. Йилқилар сувга тўла новларда дир-дир титраб сув ичди-ю, бирин-кетин бошқаларига ўрнини бўшатди.

Бадани қалтираётган Қанотбой йилқибоқар ўғлига буюрди:

— Болам, отларни кўрага қама!

Йигит бу ишни ҳам ими-жимида бажарди.

— Балли, бахтингни берсин! — дуо қилди ота.

Қанотбой йилқибоқар ўзини кўра ичига олди ва байталларни ниҳоидан ўтказиб чиқди-ю, охири бир тўхтама келиб:

— Ола байтални қулуни билан ушла! — дея буйруқ берди ва яна кўшиб куйди. — Ювоши шу! — деди ҳолсизланиб.

...Қанотбой йилқибоқар тўшакда михланиб қолди. У ажодлардан мерос табиблик амалларига киришди: ҳар куни уч маҳал бир пиёладан от сути ичишни қанда қилмади.

—Авваллари сутнинг таъми мени тез-тез ўхчитди. Баққуват оёқ, қўлларим латтадай шалвираб қолди. Кўзларимнинг косаси кенгайиб, бўғимларда оғриқ кучайди, — дейди у. — Табиий даволаш дастлабки кунларида самарасини кўрсатмади.

Чўрткесар Қанотбой йилқилар тақдирини уйлаб, касалхонада даволанишни истамади.

— Пешонада борини кўраман, —деди у оила аъзоларига, —агар ноним бутун бўлса, оёққа туриб кетаман, бўлмаса...

Орадан етти кун ўтди. От сути, парҳез таом унинг ўксик қалбини кўтарди.

— Бир ой деганда, —дейди Қанотбой оқсоқол,— сариқ касаллиги танамни буткул тарк этди. Асл ҳолатимга қайтим. Паҳлавонлардай гурсиллаб юра бошладим.

У ўша оғир кунларни алам билан хотирлар экан:

— От сутининг хосияти жуда кўп, у инсон танасига қувват беради, уни касалликлардан халос этади, — дейди.

Тўшакка михланган Қанотбой йилқибоқар бир ой деганда қаддини тиклаб олди. От сутининг мўъжизаси одамларни ҳайратга солди.

Учрашув

Дала-даштлар ям-яшил барқутга бурканган. Қўй-қўзилар маъраши гўё оламни тириклик сасига тўлдириб юборгандек. Шундай кунларда Фориш заминидан хушxabар келди: Қанотбой чавандоз катта кўпкарига таклиф этилибди. Бу хабардан унинг қалби ёришиб кетди.

...Кўк отни нўхтасидан етаклаган Қанотбойнинг қувончи чексиз эди. Намхуш ҳаводан ер кўпчиб кетган. Кўк юзидаги барқут булутлар тоғ томонга сузиб бораётир. Тулпор юмшоқ ерда тўхтаб тупроқни искади,бир оёғи билан уни “тап-тап” уриб, аста ерга ётиб, гоҳ бир томонга, гоҳ иккинчи томонга ағнади. Сўнгра ўрнидан туриб, силкиниб баданидаги чангни қоқди. Чавандоз арқонни узун ташлаб, отнинг бемалол ҳаракат қилишига қўйиб берди. Саманнинг кўзлари чақнаб, танаси бир қарич ўсди гўё.

Оқшом осмонда юлдузлар хироми давом этади. Қанотбой чавандоз эгар устига тароқи хўржунини ташлади, тулпор потирлаб қолди. Қанотбой отни эркалатиб, сағрисини силаб қўйди. Саман кўкка сакрагудек бўлиб гижинглади.

Қанотбой отнинг тизгинини аста бўшатди. Жонивор кунчиқар томон потирлаб юрди. У саҳар пайтидан чашгоҳгача тўқсон чақирим йўл босди. Эгар устида хушёр ўтирган чавандозга бу кенгликлардаги ҳар бир бута, тош, бурганзору, карракзорлар беш бармоғидай таниш. У тўйхонага кириб келганида кўпқари авж паллада эди. Икки юздан зиёд от басма-бас улоқ тортарди.

— Ўшанда,— дейди Қанотбой чавандоз,—учта солим қолган экан. Отлар дупири чортоқ томон яқинлашди.

Кўк от сувлиғини чайнаб, бошини силтайверди. Бир жойда тек турмай, ўзини олдинга ташлай бошлади. Қанотбой чавандознинг юраги ҳалққариб кетди. У отининг бўйнини силаб, тизгинини силтаб, сағрисиغا қамчи босди. От шу ишорани кутиб тургандек, эллик чоғли от тўдасига ўзини уриб, кўкраги билан йўл очиб, чортоқ томонга кириб келди.

Кўпқарига сарка ташланди. Майдон жунбушга келди. “Ур-ҳо, ур, ол-ҳо-ол” деган ҳайқириқлар кўкка ўрлади. Чайир билакли Қанотбой чавандоз тулпорлар оёғидан маҳкам ушлаб олди-ю, “Лочиним ўзингни кўрсат”, деди. Кўк от тўдани ёриб, чортоқ томонга қандай ўтган бўлса, ён томондан отлар тўдасини ёриб ўтиб атрофни шундай ларзага келтирди. Теваракни чавандозлар қийқириғи тутиб кетди. Лекин кўк от даврадан узиб чиқиб, белгиланган майдонга етиб келди. Узун бўйли қарчиғайнинг матонати ва укуви олдида бошқалар ип эшолмай қолди. Бу йўқ жойдан имкон топишнинг самараси эди. Қанотбойга солимга туя берилди...

...Қанотбой чавандоз қўноқ бўлган хонадон гурунг авжида эди. Шу пайт хонага ўрта бўйли, қора қош, қора соч, хушсурат бир йигит кириб келди. У ўтирганлар билан омонлашиб чиқди. Даврадагилар Қанотбой чавандознинг ҳар бир сўзини эътибор билан тинглаб ўтиришарди. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, меҳмонлар ҳовлига чиқишди.

Шу пайт Қанотбой чавандоз қаршисида хушсурат йигит пайдо бўлди.

— Аввало, изн сўрашга рухсат этинг, —деди у андиша билан,— хонадонимизга қадам ранжида этсангиз.

— Нима сабаб билан? — сўради чавандоз.

— Отам сиз билан учрашишни истаяптилар, —деди йигит хижолат чеккандек бўлиб.

У бирпас ўйланиб туриб дилидагини тилига чиқарди:

— Қанотбой ака, бир пайтлар бурун сизнинг овулингизда бўлган эдим.

Чавандоз “ялт” этиб йигитга қаради ва синчков назар билан унга тикилди.

— Аҳа, эсладим, — деди у кулимсираб ва йигитни сўроққа тутди, — падарингиз соғайиб кетдиларми?

— Худога шукур, дарддан халос бўлдилар!

— Жуда яхши! Жуда яхши!

...Воқеа эса бундай бўлган эди. Олти йил муқаддам бу йигит йилқибоқарнинг овулини суриштириб бориб қолди. Ўшанда у:

— Қанотбой ака, уйингизга бир юмуш билан келдим? — деди сўзлари бир-бирига қовушмай.

— Эшитаман, сўзланг! — дея мулозамат билдирди чавандоз.

— Отам касалхонада, оғир дардга йўлиқиб қолган, — деди йигит гудраниб.

Қанотбой меҳмонга чой узатди.

— Агар сизда топилса, шу... — дея гапини давом эттиролмамай, кўлидаги рўмолчаси билан манглайдаги терни артди. Кейин нафасини ростлаб олиб деди:

— Кўп жойларга бордим, охир-оқибат минг истиҳола билан дар-гоҳингизга келдим. Қулун эмизиклигини қаердан топсам бўлади?

Қанотбой йилқибоқар бироз ўйланиб турди ва ниҳоят:

— Бу нимага керак бўлдийкан? — деб сўради.

Йигит енгил нафас олиб:

— Тошкентдаги отам ётган шифохонада бир нўғай дўхтир касаллик тарихини обдан ўрганиб чиқиб, агар қулун эмизиклигини топиб, от сути билан ичирсанг, бемор ўриндан туриб кетса ажабмас, деди.

Дастурхонга бешбармоқ тортилди. Улар биргаликда таъмадди қилишди. Сўнгра уй эгаси йигит олдига уч дона қулун эмизиклигини кўйди.

Йигит шу лаҳзада ойнанинг олтин ўроғини ушлагандай бўлди. У ўриндан туриб йилқибоқарни кучоқлади, раҳмат айтди ва ён чўнтагидан қоғозга ўралган бир даста пул чиқарди. Бу Қанотбойга хуш ёқмади.

— Киссангизга солинг уларни. Одам одамга қачон керак? Агар эшигига ёрдам сўраб келган инсондан таъма қилсанг... унда инсонгарчилик қаёқда қолади, — деди юзидан қони қочиб.

...Мард ва танти Қанотбой йилқибоқарнинг ҳиммати туфайли йигитнинг отаси оғир дарддан фориғ бўлди. Ўша кунги меҳмондорчилик элнинг доно фарзандлари шаънига бағишланди.

От ҳам йиғлайди-ми?...

— Йиғлайди.

— Во ажаб, наҳотки?

Қанотбой оқсоқол ўрнидан қўзғалиб, деразанинг бир табақасини очиб қўйди. Пойгада ўтирган неварасига тикилиб туриб, ўзининг болалик йилларини хотирлади шекилли, қўшиб қўйди.

— Яхши от эгаси қазо қилганда йиғлайди. Бундай воқеаларнинг бир нечтасига гувоҳи бўлганман, — деди у. — Қолаверса, отлар воқеаларни олдиндан башорат ҳам қила олади.

...Қанотбой оқсоқолнинг бобоси кўзлари катта, зеҳни ўткир, полвонкелбат инсон бўлган. У умр бўйи одамларга яхшилиқ қилишга интилган. Бобонинг бу хислати неварасига ҳам кўчгани аён.

— Эшмурод йилқибоқар яхши от излаб дарама-дара, овулма-овул кезиб юришдан чарчамаган, — дея Қанотбой оқсоқол ҳикоясини бошлади.

Эшмурод йилқибоқар Зарафшон бўйларини кезиб юрганида, ғаройиб воқеанинг устидан чиққан. У дарё лабидаги якка тол соясида намозгаргача жилмай ўтиради. Офтобнинг зарин нурлари баланд терак учларида гўё осилиб қолгандай. Шу пайт чимзор бўйлаб бир йигит чаққон одимлаб келиб, ажириқзорга боғланган байталнинг арқонини ечиб, етакка олади. Тўрт-беш ойлик тойчоқ туёқларини ўйнатиб байталнинг ортидан чопиб кетади.

Буни кўрган Эшмурод йилқибоқарнинг кўнгли икки газ ўсиб, кайфияти кўтарилади. У яктагини аста қоқиб, елкасига ташланганча от етаклаган йигитни қоралаб юради.

Ҳалиги йигит офтобга қаратиб қурилган нақшинкор катта гужум дарвозанинг очиқ бир табақасидан байтални олиб кириб кетади. Ортидан той ҳам киради. Бу бойнинг ҳовлиси бўлиб, унинг чап қанотидаги баланд, узун айвонда ўндан ортиқ охур кўзга ташланади.

Эшмурод йилқибоқар ҳовлига қадам қўяркан, бойга тўқнаш келади. Иморатлар дид билан қурилган, ҳовлидаги ўрик, олма дарахтлари сокин шабодада оҳиста тебраниб турарди. Қорувли бой оёғидаги булғор терисидан тикилган ковушда вазмин кириб келади. Унинг ҳар бир ҳаракатида одобу салобати намоён эди.

Нақшинкор меҳмонхонадаги суҳбат алламаҳалгача чўзилади. Ниҳоят, Эшмурод йилқибоқар мақсадга кўчиб:

— Маъзур тутинг бой ота, ўғлимга бир той излаб юриб эдим,

ўша тойни дарё бўйида учратиб, чошгоҳдан бери унинг эгасини кутиб ўтирдим. Ниҳоят, той ортидан келиб, сиз билан учрашишга муяссар бўлдим, — дейди босиқлик билан ва, — бу Оллоҳнинг марҳамати, албатта, дея кўшиб кўяди.

Бой сукут сақлайди.

Эшмурод йилқибоқар эса бу жимликдан оловда қовирилгандек безовталанади. Шундай бўлса-да у ўзини кўлга олиб:

— Шу тойни берсангиз, олиб кетай, — дейди кўққисдан, — ўғлимга от қилиб берай.

Озроқ фурсатдан сўнг бой:

— Мен ҳам ўша тойни боламга от қилиб бераман дегандим, — дейди ва сўзини давом эттиради. — Байталнинг қаршисида бекор ётиб-сизда.

Шундан сўнг орага чўккан жимликни биринчи бўлиб бой бузади.

— Чорикул! — хизматкорини чақиради у.

Ҳаял ўтмай бўсағада хизматкор пайдо бўлади.

— Тойни нўхтала, байтални эса ажриққа арқонла, — дейди ўктам товушда бой.

Кўпни кўрган бой меҳмонга очиқ чеҳра билан юзланади:

— Той сизники Эшмуродбой, лекин айтиб кўяй, ундан ҳақиқий тулпор чиқади, фақат ёмон кўздан асранг.

Эшмурод йилқибоқарнинг кўнгли бойнинг мурувватидан тоғдай ўсади.

— Энди бир ўтинчим бор, — дейди Эшмурод йилқибоқар илтижолли оҳангда, — дилингизда борини айтинг!

Бой гапни қисқа қилади:

— Тойнинг баҳоси йўқ, ўзингиз кўнгилдан чиқариб бир нима ташланг, — дейди бамайлихотир.

Эшмурод йилқибоқар ён чўнтагидаги халтачани қўлига олиб, саксон дона тилло тангани санаб, бойнинг олдига кўяди.

Ниҳоят, Эшмурод йилқибоқар бойнинг дуосини олиб, той билан йўлга чиқади.

— Орадан қанча йиллар ўтди. Ўша той, — дейди Қанотбой оқсоқол, — олти йилда от бўлган. Сўнгра ўн саккиз йил кўпкари чопган, Эшмурод бобонинг бу учқур тулпори элда ҳўп доврўқ таратган.

...Борлиқ зим-зиё. Кўк юзидаги булутлар мўладек сўппайиб кўзга ташланади. Саксавулнинг чириган шохи қарсиллаб синди. Кутилмаган бу шовқин уюрни ҳуркитиб юборди. Отлар қир ошиб, югуриб кетди. Йилқибоқарнинг оёқлари қақшаб оғрий бошлади.

Уюр изғириндан пана излаб, боши оққан томонга кетган, йилқ-ибоқар эса йўлини йўқотган эди. Осмонда йилт этган юлдуз шуъласи кўринмайди. Дарахт шохлари изғиринли шамолда хувиллаб тун сокинлигини бузади. Йилқибоқар ҳеч нарсага парво этмай, қум ке-чиб уюрини излайди.

...1890 йил. Далъ ойининг ўртаси. Кучли бўрон кўтарилди. Қор буралаб ёғади. Бу изғиринли кунда Эшмурод йилқибоқар бостирма остида боғланган тулпори ёнида шериги билан қолди. Лекин отнинг кўзлари юмуқ эди.

—Кечадан бери аҳвол шу, —деди отбоқар маъюс,— емга ҳам, озуқа ҳам қарамайди. Ҳатто сув ҳам ичмай қўйди.

Эшмуроднинг томоғига бир нарса тикилгандай бўлди, у “қулт” этиб ютинди. Шу пайт унинг етмиш икки томири узилиб кетгандек бўлди. Ниҳоят, у тилининг учиди турган гапни айтди:

— Бир каромат бор экан тақдиримизда, ахир, от йиғлаяпти!

...Тулпор ўшанда ўн саккиз ёшда эди.

Эшмурод йилқибоқарнинг овули қирда жойлашган, атрофи бу-рама кенгликларга бориб тақаларди. У етти кунча ўзини кўйишча жой топалмай юрди. Бу орада тулпорнинг жони узилди.

Ўша куни Эшмурод йилқибоқар отининг жасадини оқ сурпга ўраб, уйи атрофидаги қир белига кўмди.

Шундан сўнг ўттиз чақирим олисдаги Темирқозикда қора бўрон кўтарилди. Аждаҳодай важоҳатли бўрон кўмни тузондай титиб, сак-савул дарахтларини кўмиб ташлади. Ўлган тулпорнинг тойини Эш-мурод кийгизга ўраб, қорауйга киритиб қўйди. Бироқ тойчоқ қаттиқ аёзга дош бераолмай музлаб қолди.

Ўша йилги офатда Эшмурод йилқибоқарнинг тўққиз юз бош қўйи, оту туялари қора бўронда нобуд бўлди. Қудуқлар кўмилиб, одамлар сарсон-саргардон бўлиб, чўл бағридаги уйларини ташлаб, бошлари оққан томонга кўчиб кетдилар. Кенгликларга эллик йилча одам оёғи тегмади...

...Бугун Қизилқум бағри яшариб кетган. Қанотбой қумда гуркураб ўсиб ётган ҳар бир бута шохини кўзига тутиё айлайди. Отлар уюри кўриб, сурувлар қўнғироғши эшитиб завқдан кунгли энтикади, озод ва фаравон замон келганига шукрона айтади.

ТУЛПОРЛАР

Оллоҳ Қизилқум кенгликларидан меҳр-мурувватини дариф тутмаган. Тўқсонда ёққан ёмғирлардан кўз илғамас яйловлар зумрад кўрпага бурканди. Ҳамал кирган кун Боймурод кўрғонида кўпкари бўладиган. Гуруҳ-гуруҳ чавандозлар ғиркўжларини гижинглатиб келаверди. Томошага тумонат одам тўпланди. Отлар дупуридан чўл ларзага келди. Улоқда доврўқли чавандозлар мардлигини кўрсатдилар.

— Қара-қара! Асл тулпор эгасини ерга ташлаб кетмайди, аяйди!

Сочига қиров инган, қалпоқли кўзлари завқдан чақнаб турган қариянинг гапи қулоққа чалинди.

— Ҳар қайси отда ўзининг хислати бўлади. Бу жонивор одамнинг қаноти, э-ҳе, от ҳақидаги воқеаларни эшитсанг қалбинг яйрайди, — деди яна қария.

Бу гаплари билан у бизларни тулпорлар дунёсига бошлагандек бўлди. Қизиқишимиз ортиб, кўнглимиздагини Қизилқум фарзанди, ёшлигидан чавандоз сифатида танилган, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалиги ходими Мустафо Эгамқуловга айтдик.

— Дуруст, — деди у истагимизни маъқуллаб. — Отлар ўзининг жозибаси, садоқати, донолиги, жасурлиги билан инсонга дўст. Бизнинг шароитда маҳаллий зотли отлар ва қорабайирлар кўп. Улар йўлга чидамли, минишга қулай, айниқса, йўрға от. Бу отлар билан узоқ йўлга чиққан одам қийналмайди. Тез юради, олис масофани писанд қилмайди.

Табиатан босиқ, кенг елкали, адл қоматли, сочлари тим қора Мустафо Эгамқулов билан суҳбатимиз анча вақт давом этди. Келинг, яхшиси унинг от ҳақидаги ҳикояларини эшитайлик.

ҚИМИЗ ИЧАМАН ДЕСАНГИЗ

— От маҳсулотлари табобатда кенг қўлланилади, — дея суҳбатини давом эттирди Эгамқулов, — унинг гўштидан тайёрланадиган қази тўйимлилиги билан ажралиб туради. Айниқса, намгарчилик кучли ҳудудларда қазини кўп истеъмол қилишади.

Тойлар икки ёшгача салт юради. Кейин айғир билан қовушади ва ўн бир ойда қулун беради.

— От қимизи ҳақида нима дейсиз?

— От сугидан олинадиган қимиз турли хасталикларга малҳам, — дейди суҳбатдошимиз.

— Масалан?

— Рахит, ўпка сили хасталикларини даволашда, юрак-қон томирларининг ва ошқозон ости секретция безининг яхши ишлашини таъминлашда фойдаланилади. Халқ табобатида қимиз энг кучли малҳам саналади.

Ҳа, соғлом бўлай десангиз, қимиз ичинг. Бу шифобахш ичимлик катта меҳнат билан тайёрланади.

Отга эгар қандай босилади?

Асов отни қўлга ўргатиш осонми? Асло. Уни бу жараёнга ўргатиш хийла мураккаб. От икки-уч ёшга тўлгач, унга эгар босилади. Кейин-чи? Кейин тулпорга вазни оғир одам минмаслиги лозим. Ишчи от белига ҳеч қачон доғ тушмаслиги керак. Уқувсизлик оқибатида от яғир бўлиб қолса ишга ярамайди.

— Жийрон, — дейди Эгамқулов, — тўрт-беш ёшгача минишга ўргатилади. Бунинг учун эгарнинг жуннаси бўлиши керак. Ўсиш жараёнида отларнинг суяклари турлича шаклланади.

— Энг яхши эгарлар қандай ясалади? — сўраймиз тажрибали чавандоздан.

— Яхши эгарлар минглаб бўлақлардан ташкил топади, — дейди суҳбатдошим. — Эгарни молнинг пайдан ясайдилар. Қассоблар ҳўкиз пайини йиғиб, эгарчи усталарга беришади.

Айтиш керакки, яхши ясалган эгар отнинг устида мачалкадай туради, белини яғир қилмайди, синмайди. Умуман эгарни мол пайини қуритиб титиб, шундан ясайдилар, дейди Эгамқулов.

— Эгарнинг ёғочи-чи?..

— Эгарнинг суяги тутдан ясалади. Пай майдаланиб қуритилгандан сўнг ўзининг елими билан мустаҳкамланади.

Отнинг қоматини кўз-кўз қилишда, узоқ йўлга чиққанда, пойга ва кўпкарида эгар ҳам тулпорга, ҳам эгасига қулай ва жозибали бўлиши лозим.

От сув билан тирик

Қизилқумнинг саксавулзорларини кезганингизда тез-тез отлар уюрига дуч келасиз. Улар бу ҳудудсиз чўлда ёлларини ҳилпиратиб, сарғиш қумлоқларда озиқланиб яйраб юради.

Бу кенгликларнинг қиши аччиқ аёзли, ёзи эса тандир алангасидек иссиқ, жазирама. Шундай шароитда отлар сувни қаердан ичади? Ҳайдаркўл атрофидаги қамишзорларда озиқланадиган тулпорлар ўша “Қизилқум денгизидан” ўзига керакли оби-ҳаётни олади.

Сув отларга ҳаводек зарур.

— Ёзнинг жазирамасида ҳам, совуқда ҳам — дейди Эгамқулов, — биялар ҳар куни сув ичмаса бола ташлайди. Бир ҳафта сув ичмаган от нобуд бўлади.

— Наҳотки?!

— Қорамолда тўрт камерали ошқозон бор, отники эса бир камерали. Тўғри, отда ичакли ошқозони ҳам бор, — дейди суҳбатдошим — Бироқ бу жонивор ҳар куни сув ичмаса қийналади.

Маълумки, отдан турли мақсадларда фойдаланилади. Уни аравага қўшишади, салт миниб юришади, кўпқари ва бошқа спорт ўйинларида от жуда кўл келади. Кўпқари-ю пойгаларга мўлжалланган отлар кўп минилмайди. Чунки беш-олти ёшли отлар кўпқарида улоқ устига сакраши керак.

Кўкраги кенг, орқа ва олдинги оёқлари қоровли, бўйни узун, эгилган, боши гўштдор бўлмаган чоғроқ отлар спорт ўйинларига мосдир.

— Отларнинг рангига қараб ҳам чидамлилигини аниқлаш мумкин, — дейди Мустафо Эгамқулов, — айниқса, бу борада тўриқ отдан ўтадигани кам бўлади. Бундан ташқари, отларнинг кўзига қараб куч-қувватини биладиганлар бор. Қора кўзлари бўртиб чиқиб турган отлар энг чиройли тулпор ҳисобланади.

Сайис нега от терини ялайди?

Эгамқулов кўп йиллар улоқ чопган, кўпқарига отни тайёрлашнинг ҳадисини олган.

— Кўпқарига отни тайёрлаш учун, — дейди суҳбатдошим, — қирқ кун олдин миниб совутилади. Кечқурунлари отнинг оғзига юган солиб қўйилади. Шундай қилинганда от ейиш-ичишдан тийилади. Ҳар куни от маълум масофагача минилиб, кунора бу масофа узайтириб борилади. Бугун бир чақирим, эртага икки чақирим ва ҳоқозо.

— Буям ўзига хос машқми? — сўраймиз чавандоздан.

У гўштдор бармоқлари билан пешонасини бир зум ушлаб туриб дейди:

— Кўпқари чопадиган отнинг юрак, ичак, ички органларида ёғ бўлмаслиги керак. Айниқса, тулпорнинг қорин қисмида ёғ сақланса

тўдада чопганида йиртилади ёки эзилади. Бунинг оқибатида от қийналади, белгиланган жойга етиб боролмайди.

Отлар пойгада қатнашганда бундан ҳам мураккаброқ усулда совутилади. Пойгада узоқ масофага чопадиган отни совутганда усти жабдуқ билан ўралади. Жийрон терлайди, бу ҳолат уни кераксиз ёғ ва ортиқча моддалардан халос этади, дейди Эгамқулов.

— Сайиснинг вазифаси нималардан иборат?

Суҳбатдошим тулпорни кўпқарига тайёрлаш жараёнини шундай тарифлайди.

— Тулпорни парваришлайдиган кишини сайис дейишади. Сайис от терисидан чиққан терни ялаб кўриб, аччиқ тер ҳосил бўлмагунча отни совутади.

— Пойгага тушириладиган от ҳақида нималар дейсиз?

Майин эсиб турган шамол туйқусдан тезлашиб, қуюнга айланди. Ердаги хас-чўпларни осмонга кўтариб, саксавулзорни четлаб ўтиб, ўзини сайхонлик томон урди. Эгамқулов кийимидаги чангни аста қоқиб, гапини давом эттирди:

— Пойгага қўшиладиган отнинг думи билан ёли боғлаб қўйилади. Шундай қилинганда пойгада чопаетган отга халал етказмайди. Умуман, отнинг ҳар бир одими сайис назоратида бўлади. Ахир, тулпор ўзига эътиборни ёқтиради-да.

Отнинг хосиятлари беҳисоб. Улардан баъзилари ҳақида тўхталиб ўтамиз. Кўпқари вақтида улоқни олган чавандоз марра томон шошиб, отига қамчи босганида уни бошқаролмай, томошабинлар тўдаси устига бостириб келиб қолиши мумкин. Бундай ҳолат кўп бўлган. Ҳар гал юрак ҳовучлаб қараб қолганмиз ва кейин суюнганимиздан ўзимизни кўярга жой тополмаган дамлар ҳам кўп бўлган.

От ҳеч қачон одамни босмайди, ўз эгасини яхши танийди. Бундан ташқари, яхши айғир уюрга чопмайди. Ёш айғир отларга қўшилган бўлса, ўз наслига тегмайди, уни уюрдан ажратиб қувади.

— Қизилқум шароитида туманда ёки қалин қорда чўпон адашиб қолиши мумкин, — дейди Эгамқулов, — бундай пайтда от ўрганган жойига оғишмай етиб келади. Ҳатто шундай отлар борки, тунда эгаси адашиб қолса, жониворни ўз ҳолига қўйиб қўяди. От, албатта, адашмай эгасини уйига етказиб келади.

Садоқатли дўст

Отлар уюрини кўриб қолсангиз, беихтиёр тўхтаб, уларнинг чиройига, айниқса, тойчоқларнинг эркаланиб ирғишлашига боқиб завқланасиз. От инсонга ҳамроҳ, қанот ва садоқатли дўст — бунинг ҳар қандай одам савқатабийий ҳис этади.

— Яхши отни, садоқатли тулпорни қандай билса бўлади, — деб сўраймиз Мустафо Эгамқуловдан. Унинг юзида табассум ўйнайди.

— Бу осон, — дейди у. — Яхши от бўладигани тойчоқлигидаёқ белги беради. Тулпор қулуни она қорнида тинч ётмас экан. Туғилгандан кейин эса, онаси ётган пайтида устидан у ёқдан бу ёққа сакраган. Билингки, бундай тойчоқ чопағон от бўлади.

— Бошқа яна қандай хусусиятлари бўлади? — сўраймиз чавандоздан.

— Чопағон от бўладиган той доимо ерни туёғи билан тирнаб, ўша жойга ётади. Уюрга қўйилган отлар ҳар икки-уч йилда ўзгартириб турилади.

— Сабаб?

— Сабаби шуки, уюрда ундаги отларнинг ўзидан туғилган урғочи тойлар кўпайиб қолади, — дейди суҳбатдошимиз.

— Отнинг ёши қандай аниқланади?

— Отларнинг ёши тишига қараб аниқланади. Асосан, тўрт яшардан бешга ўтар пайти азув тишлар пайдо бўлади ҳамда ёшига қараб бу тишлар каттариб боради, — дейди Эгамқулов.

Тулпорлар сувда чўкмайди

Қадим-қадимдан отлар дарё, кўллардан сузиб ўтган, соҳибини танг вазиятлардан қутқарган.

— Ёш тойчоқлар сув бўйида бўлса-чи?

— Келинг, бир воқеани айтиб берай, — дейди Мустафо. — Бир куни каттагина кўлга рўпара келдим. Тўдада югуриб келаётган иккита тойчоқ ҳам отлар ортидан ўзини сувга отди. Уч-тўрт қулоч сузгач, тойлар сув устига қалқиб чиқиб бошлади. От тойчоғининг товушини танийди, кишнашини эшитган заҳоти той ёнига югуради.

Ўшанда от тойчоғининг олдинги икки оёғини кифтига олиб, бўйнига мингаштириб кўлдан сузиб ўтди. Отнинг зурриёдига меҳрибонлиги зиёда, уни хавф-хатардан сақлашга доимо ҳозир нозир.

Бўрилар уюрга ҳужум қилганда отлар орасида тўртта той бор эди. Сезгир отлар тойларни ўртага олиб, қашқирлар билан жанг қилди. Йиртқичлар уюрга яқинлашганда бир от орқа оёғи билан уларни тепа кетди, унинг ёнидаги отлар ҳам навбати билан “жангга” киришиб, тойларни омон сақлаб қолишди. Қашқирлар ортга чекинди.

Кўпкарига бузоқ ташланадими?

— Бир от, — дейди Мустафо Эгамқулов, — ўртача етмиш беш-саксон килограмм келадиган чавандозни, қирқ-эллик килограмм серкани кўтариб югуради. Бунинг устига, ур-йиқит тортишувларга ҳам бардош берадиган даражада кучли бўлиши керак.

— Баъзан кўпкарига бундан-да оғир серкалар, ҳатто бузоқлар ташланади-ку!

Эгамқулов новлардан ҳуркиб-ҳуркиб сув симираётган отларга узоқ тикилиб турди. Тойчоқлар оналарига суйкалиб, қулоқларини дик-кайтириб, туёқлари билан ерни тикирлатиб эркалик қиларди.

— Илгари кўпкарига кўк серка, ҳатто саксон, юз килограммли бузоқ ҳам ташланган, — деди Мустафо.

— Нега?

— Чунки бузоқнинг оёқлари узун бўлади, — дейди у. — Уни энг абжир чавандоз ҳам отига ўнгариб ола билади. Бунда отнинг ёши, вазни жуда муҳим.

— От неча йил яшайди? — сўраймиз чавандоздан.

— Тулпорлар йигирма-ўттиз йил яшайди. Энг қорувли отлар тўққиз ёшида 350-400 килограмм вазнда бўлиб, ҳар қанақа юкни, агар чавандоз улоқни энгашиб ердан узиб ола билса, бемалол кўтариб кета олади.

Эгамқулов бир зум тин олди-ю, яна гурунгни давом эттирди:

— Гавда қанча оғир бўлмасин, ҳатто юз килограмм юкни кўтарган одам ҳам қалтирайди, тезлик ошган сари оғирлик вазнини йўқотади. Бундай ҳолатда чавандознинг пайлари, мускуллари чиниққан, ўзи кучли бўлиши керак.

Наҳалнинг хосияти

— Отларга нега наҳал-тақа қоқилади, ахир, Қизилқумда тош йўқ-ку, отнинг туёғини емирадиган?

— Қаҳратон қишда қалин қорда емишни ўзи топиши учун отнинг оёғига наҳал қоқилади, — дейди Эгамқулов. — Тулпорнинг ўткир туёқлари қор кўмган озуқани осон очади. Қумликларда отлар тақаланмайди. Тошлоқ жойларда миниладиган отлар тақаланади. Чунки тақа туёқни емирилишдан сақлайди.

Қадим замонда шундай бир воқеа юз берган. Иккита бойнинг уюр-уюр йилқиси бўлган. Бойлар қишнинг оғир келишини билиб, Оллоҳдан мадад сўрашган. Улар темирчига бориб юзтадан тақа яса-тишган.

Бойларнинг бири отларининг тўрттала туёқларига ҳам тақа ур-дирган. Оғир қишда унинг уюридаги эллик бош от нобуд бўлган.

Иккинчи бой отнинг фақат олдинги оёқларини тақалатган. Унинг йилқилари қаҳратон қишдан омон чиққан. Бу ҳолатни кўрган, отла-ри нобуд бўлган бой ундан:

— Сен нима қилдинг, отларингнинг тўрттала оёғига ҳам тақа ур-дирдингми? — деб сўради.

— Йўқ, — дебди отлари омон қолган бой, — мен фақат олдинги ўнг оёғини тақалатгандим. Отларим бир оёғи билан қор тагидаги бутани ковлаб озикланиб жон сақлади.

Ҳар ишнинг ўзига хос сиру синоати бўларкан. Наҳалнинг хосия-тини шундан ҳам билса бўлади.

Отбоқар ёддан чиқармаган сўз

Қумликларда қирқ йил йилқи боққан отбоқар ярим йўлда ортига қайтиб, яйловдаги ёш отбоқарнинг қулоғига кўнглидан кечган ушбу маслаҳатни қуйибди: “Эй, болам, — дебди қария, — ёмғир ёғди деб тагин отларни суғормай қўймагин. Даштда юрган тулпорлар ҳар куни сувдан қониб қайтсин, унитмагин!”

— От терисидан, — дейди Эгамқулов, — бежирим булғори этик-лар тикилади, чунки унинг териси юпқа, хушбичим.

Суҳбатдошим отга таалуқли ибратомуз мисолларни келтирди:

— Катта отнинг оёғи синса, битмайди. Чунки от оёғи ўзидаги сирли хислатларни ўзига сингдирмайди.

— От оёғининг хислати нимада? — сўраймиз ундан.

— От оёғининг сири бор. Масалан, одамнинг синган оёғи нотўғри битган бўлса, синиқчилар от ёғини суйкаб, бир бураб юборса жойи-га тушади. Бўгин, бел оғриғига, қон томирлари торайган бўлса, уларга ҳам от ёғи даво.

— Бу жонивордан зиён етадиган жиҳатлар ҳам борми?

Эгамқулов кулимсирайди:

— Бор!

— Қанақа?

— От сақланган жойда бошқа ҳайвонлар боқилмайди. Чунки от сийдиги жуда ўткир, қўй, туя, ҳўкиз терисига сачраса бу моллар қўтирга йўлиқади.

Той неча чақирим чопади?

— От наслчилигида айғирларга жиддий эътибор қаратилиши керак. Айғир ёш бўлса эркак той туғилади, — дейди Эгамқулов, — айғир ўнбеш ёшда бўлса, урғочи той туғилади. Бир бия умри давомида йигирматагача қулун беради. Отнинг фаройиб хусусияти шундаки, туққандан сўнг икки ҳафта ўтиб ўзини тиклаб олади ва кузда яна қочади.

Мустафо Эгамқулов йилқичиликда суяги қотганлардан. У бир муддат хаёлига эрк берди-ю, яна гурингни ўзи давом эттирди:

— Отлардаги яна бир хусусият шуки, январ ойидан саврнинг ўнинчи кунигача туғилган той йирик бўлади, тез ўсади. Иссиқда қулунлаган от тойининг туёғи қийшиқ ўсади, ўпкаси тез шамоллаши мумкин. Кун тиғи тепага келганда, тойлар уюр билан йигирма-ўттиз чақиримгача чопади.

Ҳайдарқўл қирғоқларидаги отлар кўкдан, қамишдан озиқланади. Суви ширин жойга от тез ўрганади. Қизилқум кенгликларидаги Сафар Дарменов, Шофрикон Сулаймонов, Налтой Бердиев, Икром Қарибоев, Маркабой Ялғашев, Ялғашбой Куттиев, Бозорбой Сайжанов, Муртазо Эгамқулов, Ҳайитбой Қарсақбоев, Тожибой Ташенбоев, Уринбой Қаҳҳоров, Раҳмат Мадетов, Олов Хўжамқулов сингари йилқибоқарлар ҳам чавандоз, ҳам отнинг чинакам ишқибозларидир.

Бундай инсонлар бизнинг фахримиз.

Неча хил сувлиқ бор?

Отга ёш пайтида сувлиқ солинади. Сувлиқ уни тўхтатиш, чапга, ўнга буриш ва чоптириш учун хизмат қилади.

— Хўш, отларга солинадиган сувлиқ неча хил, — деб сўраймиз Мустафо Эгамқуловдан.

— Уч хил сувлиқ бўлади, — дейди у деворда осиглиқ сувлиқлардан бирини олиб. — Бу ўрис отларига ишлатилади. Унинг от оғзига солинадиган жойи кенг бўлиб, тортганда тулпорнинг оғзидан чиқиб кетади. Мана бунисини темирчи усталар ясайди. Бу тулпор оғзини қонатмайди. Учинчи хили бурама сувлиқ. Бу хили эса оғзи қаттиқ отларга ишлатилади. Бу отлар эгарда ўтирган одамни олиб қочади ва уларни шу сувлиқ билан тез тўхтатиш, буриш қулайроқ.

Аслида, сувлиқ кенг бўлмагани маъқул. Беўхшов сувлиқ тулпор-

нинг тишига дарз етказди, синдиради. Ҳозир айримлар отнинг қадрига етмай, иккита катта миҳдан ҳам сувлиқ ясайди. Бу сувлиқ тез занглайди. Қадимда бойлар кўп миниладиган отларга темирдан ясаган сувлиқ устига олтин қоплатишган.

Хуллас, отларнинг абзаллари ҳам эътиборни талаб этадиган юмушлардан.

Курак тиш

Тиш ҳар қандай жонзоднинг асосий мучасидан бири саналади. Хўш, отларда нечта тиш бўлади?

Бу саволимизни Эгамқулов вазминлик билан шундай изоҳлайди:

— Отда, — дейди у, — баландда бешта курак тиш, пастда бешта курак тиш бўлиб, улар қулай жойлашган. От тишлари худди пичоқдек ишлайди. Бундан ташқари, иккита озиқ тишнинг хизмати ҳам жуда катта. Озиқани майдалаб чайнашда курак тишлар озиқ тишларга кўмаклашади.

От оёғига қачон ем тушади?

Чавандозлар тулпорларни алоҳида меҳр билан вақтида ем, хашак, сув бериб, тарбиясини назардан четда қолдиришмайди. Айниқса, кўпқари чопиладиган отга ем берганда устакорлик талаб этилади. Акс ҳолда...

Мана, бу ҳақда чавандоз Эгамқулов фикрига қулоқ тутинг:

— Отларга кунига бир марта беш-олти килограмм арпа берилиб, ҳазм бўлмасидан олдин кўпқари чопилса ёки суғорилса оёғига ем тушади.

— Бундай пайтда тулпорни даволаш имкони борми? — сўраймиз ундан.

— Албатта, мумкин. Лекин бундай пайтда отда қон айланиши бузилади ёки жонивор хафақонга учрайди. Ундай ҳолда тулпорнинг икки бетига наштар уриб, бир литрдан кўпроқ қора қон олинади. Қон ранги қизил тусга киргач, қон олиш тўхтатилади. Шундан сўнг от уч тўрт соатда оёққа туриб кетади.

Чўл шароитида отни бу тарзда даволаш чавандозни ташвишдан, тулпорни эса ҳалокатдан сақлаб қолади.

Тоғаяк нима?

— От ҳам кучли, ҳам нозик ҳайвон, — дейди Мустафо Эгамкулов, — жониворлардан энг кучлиси йилқи ҳисобланади. От гўё ўткир пичоқнинг дамидай. Пичоқни эҳтиёткорлик билан ишлатмасангиз, тез ишдан чиқиб қолади. От ҳам худди шундай.

Мустафо Эгамкулов бир қаричлигидан от минган. Пойгада қатнашган, кўпқари чопган, синчилик қилган. Тулпорлар изидан юришни хуш кўради.

— Отнинг курагида тоғаяк бўлади, — дейди у. — Бу жонивор танасидаги муҳим аъзолардан бири. Агар тоғаяк эзилса ёки букланса, бирор жойи қотса от чўлоқ бўлиб қолади.

Дарҳақиқат, тоғаяк мускулларнинг тўла ишлаши ва танани қон билан таъминлашда катта аҳамиятга эга. Отга оғир юк ортилса, тоғаяк эзилади, оқибатда отнинг юриши секинлашади.

— Қирчанғига, — дея сўзини давом эттирди суҳбатдошимиз, — беш ёшгача оғир вазни одам минмагани маъқул, мабодо минишга ҳаваси кучли бўлса, узоқ йўл босмасин. Чунки от кураги танасининг мувозанатини сақлайди.

Отнинг тоғаягини тойлик пайтида авайлаш лозим. Инчунун, от 25-30 йил умр кўради.

Адашган одам қисмати

Аёзли қиш кунларининг бирида бўлим зоотехниги сарғишранг оти билан қўйчилик отарларидан олти-еттитасини айланиб чиққунча шом тушиб, борлиқ тун пардасига ўралган эди. Молшунос йигит чўпоннинг қистовига қарамай зим-зиё тун қўйнида Наврўзбой қудуғига йўл олди. Ерда қор бор, отнинг туёғи тинкиллайди. У бедовнинг тизгинини қўлидан қўймай, саксавулзорларда адашиб, манзилни тополмай қолди. Тун ярмидан оққанда яна Эсатқудуққа қайтиб келганини англамай:

— Қув ака, ҳой Қуввв ака! — деб товуш берди.

Қурбон чўпон бу ингроқ товушни уйқу аралаш элас-элас эшитиб:

— Ҳой кампир, ўрнингдан турсанг-чи, жинми, ажинами исмимни чала айтиб чақираяпти, — деди хавотирланиб.

Эр-хотин қандай кор-қол юз берди экан, деб ташқарига отилишди. Не кўз билан кўришсинки, зоотехник йигит эгарда дийдираб

турибди, гапиролмайди. Жағ суяклары қотиб қолган. Маълум бўлишича, от жонивор туни билан қумли барханларни оралаб, ниҳоят азон пайти Қурбон чўпоннинг ўтовини топиб келибди.

Уй бекаси хайратдан ёқа ушлаб:

— Тухминг жайилгур, сенга кеч бўлди, тунаб кет, дедик-а. Кўнмадинг. Сандираб юриш, жонингни азобга қўйиш пешонанда бор эканда, — деди.

Адашганини англаган йўловчи охир-оқибат отни ўз ҳолига қўйибди. От айланиб қозигини топади, деганларидек, жонивор Қурбон чўпоннинг овулига келиб тўхтаган экан.

Ё, қудратингдан!

Тулпорларнинг қовурғаси нечта?

Кенгфёъл, синчков ва мулоҳазали Мустафо Эгамқулов отга хос сиру синоатлардан яна бири ҳақида шундай ҳикоя қилади:

— Бақувват тулпор отларда озиқ тишлари бўлмайди. Биянинг юзтасидан биттасида озиқ тишлари учрайди, бу жуда хайратланарли. Энг зўр чопагон тулпорларнинг қовурғаси ўн тўққизта, бошқа отларда ўн саккизта бўлади. Бундай тулпорларнинг умуртқаси бутун бўлади.

Эгар устида бир коса сув

Тоғолди, тоғ ва чўл шароитида отлар энг қулай улов. Бу жонивор ўзининг ихчамлиги, тезкорлиги билан ажралиб туради. Тулпорларнинг энг зўри олтмиш, етмиш километр йўл босади.

Бироқ чидамли ва фусункор отлар ҳам кам эмас. Улар сирасига ўзбек қорабайири, араб оқ оти, туркманнинг ахалтеки отларини киритиш мумкин.

Ўзбекистон ўз тулпорлари билан фахрланишга ҳақли. Қорабайир отлар спорт мусобақаларининг пешқадами саналади. Қадимда ҳам, ҳозир ҳам йўрға отлардан фойдаланилган. Бу тоифадаги ғирқўқлар соатига йигирма километр йўл босади. Йўрға отлар япалоқ ва кичик бўлиб, тез ва майин юради.

Бу хусусида гап кетганда Эгамқулов фавқулудда жонланиб, юзлари оловлангандек бўлади:

— Йўрға отлар шундай мўъжизакорки, текис йўлда эгарнинг устига тўлдириб қўйилган бир коса сувни чайқатмасдан манзилга етказиб беради.

Дарвоқе, ҳомиладор аёллар, одатда, йўрға отларга миндирилган. Чўлдаги от миниб кўй боққан аёллар бу имкониятдан фойдаланишган. От устидаги эгар, жабдуқларга булғор терилари қошлаб тикилган.

Ўтган асрнинг ўрталарида синчи Сажин бобо Қизилқум бағрида фақат йўрға от миниб юрган кунларнинг бирида юк машинаси олис ўтовларга йўл олади. Сажин бобо қарчиғайнинг белига ўтириб, сағрисига қамчи босмай манзилга автомобил билан бир пайтда етиб келганини чўпонлар ҳали-ҳали эшлашади.

— Йўрға отни сақлаш мушкул, — дейди Мустафо Эгамқулов. — Уни ҳар қадамда авайлаш керак. Бу хил отларнинг ўн икки мучаси баравар ишламаса тезда сафдан чиқади.

Йўрға отлар харидоргир бўлиб, қиммат баҳоланган. Аммо бундай бедовлар ҳозир камайиб кетгани таажубланарли ҳол.

Ўч

Ҳамал кирди. Игнабарг майсалар шудрингдан тақинчоқ таққан. Сингирткалар новда чиқарди. Озғин, узунбўйли чекмон кийиб олган чўпон от устида эгилиб бораётир. Кўпчиган ердан намхуш ҳид димоққа урилади. Тилларанг саксавул шохлари кўзни жимирлатади.

Чўпон қулоқчинли сариқ телпагини кўзи устига бостириб олган. “Қурр-ҳейт! Қурр-ҳейтт!”, дея товуш берди. Тўрт тарафга тирқираб сочилган қўйлар кўк майсаларни “чирт-чирт” узиб чайнайди.

Яхши от эгасининг мушқулини осон қилади, оғир дамларда унга қанот бўлади. Отни жувозу аравага қўшасизми, салт миниб узоқ жойларга борасизми, қўйинг-чи, ҳикматлар дунёсида унинг ўз ўрни борлиги, қалтис ишларда ҳамрозу ҳамдам бўла олиши кишини таажублантирмайди.

Биласиз, ҳаёт эртақдаги каби ширин қовунлар диёри эмас. Унинг ўз ақида-ю, амаллари ҳам бор. Хуллас, эндиги ҳикоямиз аччиқ да-нак мағзи ҳақида.

...Қозоқи лақабли отда туйқусдан буюк исёнкорлик ҳисси уйғонади. Наҳотки? Алҳазар!

Воқеа бундай бўлган эди.

Букри қирлар занжирдек туташиб бир-бирига ёнбошлаб, бешикдек тебранади. Чирпи шохларини силкитаётган шамолда сарка қўнғироғи товуши қулоққа гоҳ эшитилиб, гоҳ эшитилмай қолади. Чўпон кўй бошини адир томон қайтарди. Қозоқи отнинг қора туёклари зарралардан уммон бўлиб ётган юмшоқ кумга ботиб боради. Шу пайт сурувни ҳуркитган бегона от кетма-кет кишнади. Чўпон ён томонига

ўгрилиб қарамоқчи эди, мувозанатни йўқотиб эгардан сирғалганича ёвшан буталари устига қулаб тушди. У ўрнидан апил-тапил турганида бегона айғир чўпоннинг Қозоқи оти билан кишнашиб олишди. Кутилмаган гала-говурдан хуркиб кетган қўйлар икки бўлакка бўлиниб кетди. Ердан енгил чанг кўтарилди. Отлар дупири майдонни ларзага солгандек бўлди. Улар икки орқа оёқларида тик турганча бир-бирига шавқатсиз ташланарди.

Қозоқи от кўққисдан бўлган хужумдан гангиб қолган, курак тишлари қарсиллар, отлар галма-гал пишқириб ингранарди. Қизил айғир тупроқни ўйиб, йирик туёқлари билан тўрт томонга сачратарди. Чўпон гарангсиб қолди, отни айғир исканжасидан ажратиб олишга уринмади. Чунки Қозоқи от айғирга бас келаётган эди.

Чўпон ўзини кутилмаганда гирдобга тушиб қолиб фарқ бўлаётгандек сизди. Бу бир кўргулик эди. Айғир кучли эди, дақиқа сайин телбанома ҳаракат қилиб, чўпон отининг баданини узиб олгудек бўларди. Қозоқи от эса рақибидан бўш келмаслик учун кучанар, лекин унинг лаблари ва бўйнидаги шилинган жойлардан қон оқарди.

“Отимни ўлдириб қўяди-ку энағар!”, деган фикр унинг миясига яшиндек урилди. Айғир хумордан чиққудек тобора жазавага тушарди. Чўпоннинг кўз олдини туман қолади, қўллари титради. Бу не ҳол, бу не кўргулик бўлди! Отларнинг олишуви анча давом этди. Ниҳоят қасоскор айғир хумордан чиққандек Қозоқи отни орқа оёқлари билан тарсиллатиб тепиб, номаълум томонга пишқириб чопиб кетди.

Кўнгли чўкиб руҳи тушган чўпоннинг боши хумдай шишиб, қаёққа боришини билмай турди. Қозоқи от бир оёғини судраб босиб, қуюқ саксавулзорлар томон юрди.

Чўпоннинг томоғи қақради. Ҳаво етмай қолгандек ҳолсизланди. “Ҳай, аттанг-а? Қўлимдаги таёғим билан айғирни саваласам бўларди-ку! Афсус, ақлимни ким ўғирлади? Нега отимни ҳимоя қилмадим?! Нега?.. Жувонмарг айғир калхатдай ташланди-я!..”

Чўпон отнинг изидан борди. Қозоқи эса, эгасини кўришни истамагандек, танасидаги оғриқларга дош бериб, номаълум томонга кетиб борарди. Чўпон ақлу хушини йўқотаёзган отни қайтариш мақсадида қадамини тезлатди. Лекин юриши унмайди, у тез-тез чўккалар, оёқлари буталарга илашарди.

Чўпон аразлаган отнинг сувлиғини оғзига солмоқчи бўлди. Бироқ жониворни тўхтатиб бўлмади—от йўлидан қайтмади.

Ҳа, ҳар бир от тақдирида буюк ўч олиш кунини келиши муқаррар экан! Ўшанда у ҳеч қандай бало-қазолардан қайтмас, таҳдиду ноҳақликларга жавоб беришга шошиларкан. От узун-қисқа кишнади, уни

йўлидан тўхтатишга уринган чўпоннинг устига бостириб келиб, орқа оёқлари билан қаттиқ тепди. Чўпон чинқириб, бошини ушлаб дод солди. Лекин от унинг овозидан ҳайиқмади ва тишлаб эгасининг қўлларини синдириб ташлади. Важоҳатга минган Қозоқи от чўпоннинг дуч келган жойини тишлаб, қонини оқизди. Чўпон ҳолсизланиб қолди, энди танаси ўзига бўйсинмасди...

— От ўлиқдан кўрқади, — дейди Эгамқулов, — эгаси сўнгги нафасини олаётганин сезган Қозоқи от кимсасиз чўлнинг ичкарасига қараб, кўздан гойиб бўлди.

Йилқибоқарнинг бу ҳангомасидаги ҳаётий мантиқ кишини сергаклантиради ва беихтиёр “Астағфируллоҳ!” дейсиз.

Чўпоннинг от тақдирига бефарқ қарагани, жониворни айғирдан ҳимоя қилмагани ана шундай фожеага олиб келмадимикан?.. Балки...

От ва қашқир

Тевада чарх уриб юрган бургутлар қояларга назар ташлайди. Сайхонликда эса отлар уюри ўтлаб юрипти. Кутилмаганда улар ҳуркиб, анча жойгача дукурлаб югуриб борди. Кейин атрофни олазарақ кузата бошлади.

Нега йилқилар безовта? Бугазорда ерга қапишиб бир бўри эмаклар, уюрга яқинлашди. Чўзилиб кетган қоялари гўё эртақ сўзлаётгандек. Атроф жим-жит.

Ҳийлакор кўк бўри яна отларга яқинлашди. Ердан танасини кўтармай атрофни ҳушёр кузатди. У гоҳ умбалоқ ошар, гоҳ илондек сирғалар, гоҳида эмакларди. Йиртқич ўзига ўлжа қидираётир. У ўзини хокисор қилиб кўрсатади, шиддаткорлигини, ваҳшийлигини яширади, ердан кўтарилмайди. Шум қашқир уюрга тобора яқинлашади. Отлар кишнаб ундан учюз қадамча йироқлашди-ю, ўтлаш билан банд бўлди.

Айёр бўри уюрни ҳуркитмаслик учун майсазор устидан эмаклай бошлади. Унинг қулоқлари динг, кўзларида ажал сели. У бир нуқтага узоқ тикилиб турди. Отлар “қирт-қирт”ини кузатди ва улар томон сезилар-сезилмас илгарилади. Уюр яна ҳуркиб анча жойгача югуриб борди ва узун-узун кишнади. Бўри тағин ер бағирлаб сирғалди.

Кун пешиндан оққунча бўри судралишни, уюр эса қочишни қанда қилмади. Ниҳоят йиртқич ўзини отларга қўниқтирди. У пайт пойларди. Шундай ҳолат юз берди чоғи, қора қашқа тумшуғини бўри

томон чўзди. Ҳийлагар бўри қилт этмай, ҳатто бир тукини қимирлатмай турди. От сим-сим унга яқинлаша бошлади. Қашқир ўзини бепарво тутди. Бир маҳал йиртқич ерга қапишганича отнинг тумшугига яқин борди. Икки жонзоднинг нафаслари кўшилди гўё. От бўрининг кўзларига тикилганича ўзини бемалол тутди. Қашқир бақувват орқа оёқларига таяниб, зарб билан от кекирдагига оғиз солди. Йилқи хуркиб тепага сакради. Қашқир эса тишини отнинг бўғзидан бўшатмай оёқлари билан бўйнидан ўраб олади. От жон талвасасида баланд сакради. Бу пайт қашқир жон-жаҳди билан унинг томоғидан бўға бошлади. Йиртқичнинг тишлари қашқанинг кекирдагини эзгилади. Шариллаб қон оқа бошлади. Лекин йиртқич бир дақиқа ҳам ҳужумни сусайтирмади. Ниҳоят, от танасидан қувват кетиб, жонивор гурсиллаб йиқилди. Бу орада бўри унинг кекирдагини узиб ташлади.

Қашқир ҳийла била хуркак қора қашқанинг бошига етди.

Табиатнинг бу макрига ёқа ушламай илож йўқ.

Ажириқ илдизи

1916 йилнинг баҳори қурғоқ келди. Яйловларда ўт кўкармади. Бунинг устига чигиртка кўпайиб, янтоғу ёвшанларни тубигача хазон қилди. Асад ойида қудуқлар-у булоқлар қуриб қолди. Ўша машғум йил Нуротага очарчиликни бошлаб келди. Сал вақт ўтмай ўлат кўланка солди.

Ўрта гузардаги бой бу вазиятдан талвасага тушиб қолди. Унинг ўзи ейдиган нони етарли эди-ю, лекин иккита чопағон отининг тақдирини ўйлаб ташвишланарди.

Оромини йўқотган бой тулпорларга хўрак топиш мақсадида даладаштни айланди. Йўли тоғлар этагидаги Жинғилсой томон бурилганда юраги ҳапқириб кетди. Соё Нурота тизма тоғларининг орасидан ўтган бўлиб, баҳор пайтлари сел сувлари ҳакалак отиб оқарди. Қишда ёққан қор сим-сим эриб булоқларгача сизиб боради. Оқибатда соё бўйларидаги тиг ўтмас жинғилзор гуркираб кўкка бўй чўзади. Унинг мустаҳкам новдаларини чўпонлар қирқиб, молларига кўра, кўтон қуришда васса сифатида фойдаланади.

Бу манзарани кўриб чеҳраси очилган бой битмас-туганмас хазина топгандек ҳис этди ўзини. У бўлиқ ажриқзор устида уёқдан бу ёққа юрар, нафаси тиқилгандек гўштдор юзлари бўғриқиб кетганди. Лекин у бу ҳолатга парво қилмас, лаблари тинимсиз пичирларди. Калта

бармоқларини ҳавода ҳаракатлантириб, ажриқзор устида қандайдир шаклларни чизарди.

— Англадим, отларимнинг қишга етадиган емишининг бир қисмини топдим, энди қолганини кўз остимга олишим керак, — деганича у ҳудудсиз чўл бағрига юриб кетди.

Бой бир ҳафта деганда кўнгли чоғ бўлиб, ҳовлисига кириб борди ва тезда ишга киришиб кетди: одам ёллаб, сой бўйига ажриқ ковлашга жўнатди. Орадан маълум муддат ўтгач, йигирма туя ажриқ илдизи отхона ёнидаги ялангликка чошланди.

— Аҳа, энди навбатдаги режамни амалга ошираман, — деган қарорга келди бой.

У чўл бағридаги саксавулларнинг чириган шохларидан ҳам йигирма туяни келтириб, бир чеккага саржинлади.

Бу орада қиш заптига олди, изғирин бошланди. Қор кўрпаси тиззадан келади. Қишнинг қаҳри кўзиди. Бундай ташвишли кунларни бой осойишта ўтказа бошлади. У кундуз кунлари отларига ажриқ илдизи берар, кечалари жониворлар охурига саксавул шохларини ташлаб қўярди. Отлар бақувват курак тишлари билан шохларни тун бўйи кемириб чиқарди...

Ажриқ илдизи ва саксавул шохлари қаҳратон қишда озуқа бўлди ва шу тариқа бойнинг тулпорлари таҳликали қишдан эсон-омон ўтиб олди.

Синчининг хатоси

Боймурод кўрғонидан анча олисда Соғиндиқ исмли фермер кенжасининг суннат тўйига элу улусни чақирди. Полвонлар, аскиячилар, масхарабозлар, дорбозлар билан бирга узоқ-яқиндан элда доврүқ қозонган чавандозлар ҳам келишди.

Бир томонда кураш авжига чиқди, номдор полвонлар қанот қоқишиб даврага тушишди. Кейин навбат от пойгасига келди. Юздан зиёд от, абжир пойгачилару чаптаст чавандозлар мусобақаларга шай бўлиб туришибди.

Кулранг халат кийган, узун соқолли синчи бир неча киши ҳамроҳлигида жадал юриб даврага кирди. У пойгада қатнашадиган отларни назардан ўтказиши лозим эди. Жиддий қиёфали, кўзлари чуқур ботган, ҳаракати дадил синчи ҳар бир отни айланиб кўриб, ўзининг аниқ хулосасини айтгарди.

Навбат қорабайирга келди. Кулоқлари динг, ёли бахмалдай ялти-

раб турган, оёқлари узун тулпорни кузатган синчи ўз хулосаларини очиқ-ойдин айтди.

— Отнинг келбати келишган. Лекин бир нуқсони бор, — деди у. Атрофдагилар унинг оғзини пойлашди.

— Бу отнинг танасидан тепчиган тер аччиқ! — деганича синчи отнинг орқа тарафига ўтди.

Синчи билан қўшқўллаб қўришган қорамағиз йигит кўзларини пирпиратиб, миқ этмай турди. Синчи отнинг думидан ушлаб орқага қаттиқ силтаб тортди — от тебрангандек бўлди.

— Сенда гапим бор, иним, бедовингни пойгага қўшма, ярим йўлда қолади, — деди синчи бамайлихотир.

У шу тахлитда отларни бир-бир кўздан кечириб чиқди: тулпорларга кўз қирини ташлаб, отлардаги нуқсонларни очиқ-ойдин, аниқ ва лўнда қилиб айтди.

Қашқа тулпор осмонга учгудай депсиниб турарди. Синчи отнинг атрофидан айланди-ю кафти билан пешонасини силаб:

— Жониворнинг ичида бир тезак бор, — дея отнинг қорнига кўрсаткич бармоғи билан туртиб қўйди.

Абдулла чавандоз синчининг бу гапидан ҳангу манг бўлиб қолди. У шошилганидан ёнидаги кишига юзланиб:

— Нима, нима? От ичида тезаги бор, дедими, — деб сўради.

Ҳамроҳлар “ҳа” деган маънода бош ирғаб қўйишди.

Шунда тулпорнинг эгаси синчи изидан бошқа одамни кузатиш учун юборди. У синчининг ҳар бир ҳаракатини кўздан қочирмай назорат қилиб борди.

Кун пешиндан оққан пайт синчи отлар кўригини яқунлади. Кузатув ва хулоса уни толиқтириб қўйган эди, у ҳамроҳлари билан хайр-хўшлашди. Шу пайт Абдулланинг одами унга рўпара келиб, ўнг қўлини кўксига қўйганча:

— Тақсир, қашқа от ичида тезак бор, дедингиз. Ундан қутулишнинг чораси борми? — деб сўради.

Синчини бу савол шошилтирмади. У бамайлихотир қум устида беш ўн қадам юриб, кейин бехосдан атрофдагиларга қараб мулойим овоз билан:

— Ечилмайдиган муаммо йўқ, иним. Лекин унинг қоидаси мушкулроқ, — деди қаршисида ғоздек қотиб турган йигитга кулимсираб қараб.

Абдулланинг одами яна бўш келмади.

— Тақсир, айтган гапингизни нима билан исботлайсиз? — савол назари билан тикилди унга.

- Бу илинжнинг бирдан-бир давоси сийлов.
- Сийлов дейсизми?
- Ҳа, худди шундай!
- Тушунтириброқ айтинг, —бўш келмади Абдулланинг одами.

Дили покиза синчи мухлиснинг саволига жавоб беришга киришди:

— Сийлов ўсимлигидаги ёғ кучли эмас. Бу ўтнинг пояси билан отнинг қорни тўйдирилади. Сўнг икки соат қантариб қўйилса, натижа юзага чиқади.

Абдулланинг одами саросималанди, бир лаҳзада унинг юзлари қорайиб кетди. Ниятини атрофдагилар пайқаб қолмасин дедими, ҳарқалай ўзини бир чеккага олиб, қўздан ғойиб бўлди.

Абдулла уни ташвиш билан кутиб турарди. Бир маҳал ўша пакана киши ҳовлиқиб кириб келди. У синчи билан бўлган воқеани оқизмай-томизмай сўзлаб берди.

— О-қоо, о-қоо, гап бу ёқда экан-да, —деб Абдулла қувончини ичига сиғдиролмаб, қафтларини бир-бирига қарсиллатиб урди-да, даст ўрнидан турди:

— Отларни ҳозирланглар, Қизилқумнинг жанубий қисмида бу ўт ўсади, —деди аниқ-тиниқ қилиб.

Ҳаял ўтмай уч-тўрт отлиқ аниқ манзил томон елдек учиб кетишди.

Сахрога тун чўкди. Кўк тоқида юлдузлар чақнади. Тўлин ой Ҳайдарқўлнинг бир чеккасида юз кўрсатди. Вақт алламаҳалга етганда тўрт отлиқ пайдар-пай бир боғдан сийлов ўриб келтирдилар. Жигаранг, барглари игнадек, дони майда ва юмшоқ, танаси ниҳол навдасидек юмшоқ ва майин эди.

Абдулланинг ўзи ишнинг бошида туриб, сийловни арра билан майдалатиб, от олдига ташлади. Бу ишга анча вақт кетди. Сўнгра қорауйга киритиб, отни боғлаб қўйишди. Орадан икки соат вақт ўтиб, тонгга яқин ўтовдан таралган товуш ётганларни ҳушёр тортирди. Абдулла одамлари билан қорауйга кириб, чироқ ёруғида қарашсаки, тулпорнинг оёғи остида бир тезак ётарди. Синчи башоратига одамлар қойил қолишди.

Тонг отиши билан бир километрлик масофага пойга бошланди. Номдор чавондозлар тулпорлари белида сузиб боришарди. Отлар тўғининг дупиридан ер ларзага келди. Пойгада отлар бири-бирини қува-лаб-ўзиб ўрни алмашилиб борарди. Қашққа пойганинг олдига ўтиб олди. Чавандоз от тезлигини атрофдаги отларнинг югуришига қараб бошқарарди. Хилча йигит эгар боши узра эгилиб, орқа ва олдидаги ҳаракатларни кузатишдан чалғимасди. Отлардан оққан терни шамол гоҳ қотирар, гоҳ ютгандек бўларди.

Қашқанинг танаси чайирлашиб қолди. У қулоғини чимириб, ёлини шамол ҳилпиратиб, бақувват туёқлари билан сақичдек ёпишқоқ тупроқни узиб отарди.

Олдинда йўлнинг чорак қисми қолди. Чавандозлар отларнинг жиловини тинмай силташар, шовқин-сурондан қулоқлари битиб қолди. Қашқа ўзини тўдадан олди. Жониворнинг тезлиги дақиқа сайин ошиб борди. Ниҳоят, у олдинда елиб бораётган тўриққа яқинлашди. Шу тахлит қашқа жон-жаҳди билан олдинга ташланди. Қора кўзлари киртайиб қолди. Қашқа ердаги ёвшан буталарини туёқлари билан титиб, олдинга забт билан ўтиб олди. Отнинг қорни тортилди, ҳаракати шиддатли тус олди. Қашқа тўдадан анча ўзиб кетди ва кўп ўтмай манзилга биринчи бўлиб етиб келди.

Қашқанинг оғзидаги сувлиқ олиниб, устига жабдуқ ёпишиб, терини қотириш учун қорайга етаклаб киритишди. Ташқаридаги қий-қириқлардан қулоқлар қоматта келарди. Бу ҳолатдан синчи ўйга ботди, бироқ у афсусланмади. Аммо ўртада хиёнатга йўл қўйилганини англади.

Бу унинг хатосимида? Синчи воқеани кафтидагидек кўриб турди. Шу маҳал унинг қаршисида отнинг эгаси Абдулла ва унинг паст бўйли шериги пайдо бўлди. Улар синчининг зукко ақлига таъзим бажо этдилар.

— Пойга тулпорларга ярашади, —деб Абдуллани кучоқлаб табриклади синчи.

Қора андизнинг нафи

Қадимда бир кўсанинг оти ориқлай бошлабди. Бу ҳол кўсани ташвишга солибди ва тезда тулпорни синчига кўрсатибди.

Синчи отни кузатиб:

— Жонивор шамоллаган, ошқозони ва юрагининг қуввати кетган, —дебди.

Кўса тараддулланиб қолибди.

— Бунинг даъвоси борми, ахир? —деб сўрабди от эгаси.

Синчи отнинг сағрисига бир кўлини қўйиб дебди:

— Қора андизнинг чўпидан от сувлиғига боғлаб қўйинг. Тулпор уни шимиб юради. Бу ошқозон ялиғланишининг, қовуқ касалланишининг олдини олади, тананинг қувватини оширади.

Бу гапдан сўнг кўсанинг юзига қон югуриб, чиройи бироз очилди.

— Яна бир усул, —дея сўзини давом эттирди синчи, —қора ан-

дизни дамлаб отга ичириш керак. Бу тери хасталикларининг олдини олади, қон томирларини кенгайтиради. Жониворга ойига икки-уч марта қора андиз берилса, кўзи чақнаб туради.

Танглоқ касали

— От тирик мавжудод, шу боис уни касалликлардан мутлақо холи, деб бўлмайди, — дея ҳикоя қилади ҳамроҳим. — Хўш, бедовда танглоқ касали қаердан пайдо бўлади? Бу, аввало, қатор боғлаб қўйилган чопоғон отларнинг бирига тўрвада ем бериб, бирига бермасликнинг оқибати. Емсиз қолган от “хи-хи-хи”лаб касалга дучор бўлиб қолади. Шунинг учун боғлоғлик отларнинг ҳаммасига емни бир вақтда бериш керак.

Танглоқ касаллигида отнинг тили шишиб, букланиб, сўлак чиқармайди. Белгиланган вақтда сувини ичмаса, емини емаса отнинг тамоғи танглоқ бўлади. Бу, айниқса, чапоғон отларда кўп учрайди.

— Яна шундай касаллик бор, — дейди Мустафо Эгамқулов, — агар отда қон босими бўлса, қон туёққа келиб қотиб қолади. Ўшанда қора туёқ тагигача кесиб олинади. Тўпланган қора қон оқиб, қизил қон қўринганда бу иш тўхтатилади.

Кўпқари чопадиган отлар бақувват ва соғлом бўлади. Чунки от тўдага тушганда катта босимга дуч келади. Тулпорнинг вазни учюз килограмм бўлса, эгар устидаги чавандоз, улоқ — ҳаммаси бўлиб олти-етти юз килограмми от кўтариб чопиши керак бўлади. Бу отдан катта кучни талаб этади. Тулпор оёғидаги кучли ривожланган пайлар бу зарбга дош беради. От оёғи илигидан олинган ёғ инсоннинг саломатлиги учун фойдали бўлиб, тиббиётда фойдаланиб келинмоқда.

Улоқ чопишда от туёғи беҳосдан синиб қолса, у қайтиб жойига тушмайди. Агар тулпорнинг оёғи радикулит билан оғриган бўлса, унга икки-уч марта от ёғи қиздириб суркалади. Ўшанда жониворнинг асаб толалари жойига тушади. От гўшти иссиқлик саналади, уни қишда истеъмол қилиш мақсадга мувофиқ. Намгарчилик кучли ҳудудларда от гўштини йил мобайнида истеъмол қилиш мумкин. Той гўшти одам танасидаги касалликларнинг давосидир.

Яхши айғир боласини бўрига бермайди

Қадим-қадимда ажлодларимиз от хизматига суяниб келганлар. Пайгамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.) ҳам учар тулпорлардан фойдаланганлар.

— Отнинг чўпони ҳамиша ўзида бўлади, —деб таъкидлайди отшунос олим, уста чавандоз ва синчи Мустафо Эгамқулов, —айғир уюрнинг сардори ҳисобланади. Тўдани яйловга, сувга бошқариб боради. Бир айғир гуруҳи бошқаси билан қўшилмайди. Уюрнинг кўпайиши ҳам шу зотга боғлиқ.

Аяган исмли оқсоқол ярим аср от боқиб, кўп воқеаларга гувоҳ бўлган.

— Яхши айғир, —дейди у, —ҳеч қачон тойчоғини қашқирга бермайди.

Бунга айғир қандай эришади? Тилсиз жонивор уюрдаги йигирма беш йилқига бир ишора билан мақсадини уқтира оларкан.

— Наҳотки? —ажабланиб сўраймиз. Аяган оқсоқол ҳикоя қилади:

— Пашшот тоғи этаклари кафтдек. Олис-олислардан қорайган ҳар қандай нуқта ажабтовур кўзга ташланади.

Икки ойлик учта той — дуркун, хуркак кезиб юрибди. Кўклам пайти, йилқилар сони йигирма бештадан кам эмас. Узуқ-юлуқ кулранг булутлар тоғ чўққиларида кўним топган.

Бир кўк ёлли бўри уюрга яқинлашаётир. Бошқа йиртқичлар ҳам ер бағирлаб ўлжа томон бораётир. Кўзлари бесаранжом, жунлари хурпайган қашқирлар ўтлоқдаги отларни хуркитиб юборди. Тойчоқлар диқирлаб, отлар билан анча жойгача чопқиллаб борди.

Бўрилар хуркак қирчанғиларнинг олдини ўраб чиқди. Отлар қашқирларнинг ҳийласини пайқади чоғи, тойларни ўртага олди ва доира ҳосил қилиб, хушёр тортиб турди. Чарақлаган кўзларда безовталик акс этди. Бурун катаклари шишиб, ёллари тикрайди.

Бўрилар анойи эмас, бир жойга тўпланган уюр орасидаги тойларни кўз остига олиб туришибди. Айғир уюрдаги отларнинг ҳаракатига кўз-қулоқ. Саман айғир бақувват туёқларини тошлоққа босиб депсини. Баъзи-баъзида силкиниб кўяди. Сағриси титрагандек туюлади.

Бўрилар эса, уюрдан бир хатолик кутади. Йилқилар тойларни ўртага олганича қашқирлар ҳамласига жавоб беришга шай. Йилқилар отлар ҳалқасини ёриб кириш учун ташланганда айғир пайт пойлаб орқа оёқлари билан қашқирга зарба берди. Айғирнинг ҳаракатини кўрган бошқа отлар ҳам бирин-кетин шаталоқ отиб, бўриларни яқинига йўлатмади. Қашқирлар кетма-кет ҳужум уюштиганига қарамай, йилқилар ҳам уларнинг ҳийласини даф этиб турарди.

Бир маҳал кенгликларни айғирнинг чинқириб кишнаган товуши тутди. Буталар панасидаги паррандалар бирин-кетин потирлаб учди.

Айғир яна хезланиб келган бўрини бу сафар аёвсиз тепди, ҳаял ўтмай қашқир тили осилиб қонга беланганча чўзилиб қолди. Ноилож йиртқичлар думларини осилтириб, келган йўлига равона бўлди.

Айғирнинг хушёрлиги туфайли уюр бир тан-бир жон бўлиб, йиртқичларни бартараф қилди, тойлар омон қолди.

Ҳа, яхши айғир тойини қашқирга олдирмайди.

Алданган той

Эгамкулов болалигидан қўй изидан юрди. Бўш вақтида дала-тоғ кезиб, чўпонлар билан чордона қуриб, уларнинг бир-биридан қизик суҳбатларини тинглади.

Шундай гурунглاردан бири Қизилчада бўлиб ўтди.

Машҳур чўпон Жумақул Бўрсиқов қирдаги мўъжаз уйида Эгамкуловга бир воқеани ҳикоя қилиб берган.

— Кун пешинга яқинлашиб қолди, ёнимда ўтирган ўғилларимга қараб: сурувнинг бошини тоғ томонга қаратинглар, дедим,—дея ҳикоясини бошлайди Жумақул. — Шу пайт отим қулогини “динг” қилиб, кетма-кет кишнади. Ўркачли тоғлар орасига кириб бораяпмиз. Қора қашқам қулогини яна “динг” қилганча устма-уст кишнади. Подадан анча орқада келаётган този итлар — Қирон ва Қарқун қанот чиқаргандек гир айланиб, атрофни кузатиб чиқди. Шу маҳал сурув “гур-гур” кўтарилиб, ҳар томонга тирқиради. Қирон тоғ чўққисига чиқиб, қулоқларини динг қилганча бир нуқтага узоқ тикилиб, бир елкасини тез-тез учуриб турди. Мен қашқанинг олдинги оёқларини чидарладимда:

— Қаршибой, укаларингни олиб кел, — дедим.

Ҳаял ўтмай улар ёнимга келишди. Шу маҳал Қирон қуюндай югуриб келди-ю одатдагидек этигим қўнжидан юлқиб торганча яна чўққига қараб чошиб кетди. Қарқун ҳам шеригига эргашди.

Тоғ тепасига чиқиб атрофга кўз ташладим. Қаршибой ҳам укалари билан тўрт томонга алак-чалак қарашди. Бир пайт: “Ота, бўри, бўрилар!”, деди Қаршибой қўлимдан маҳкам ушлаганча.

Эллик-олтмиш қадам пастдаги дарада бешта бўри думларини босиб чўнқайганча, ўлжаларини қўриқляпти. Бизларга кўзи тушиб йиртқишлар безовталанди, жойларидан кўзғалиб ҳаракатга тушди.

— Бўриларнинг шериклари бор, — дедим болаларимга.

Яна бироз тепароққа кўтарилиб, пастга қарадик. Тўртта бўри оқ отнинг гўштини лахта-лахта юлиб ютарди.

Қашқирнинг кўзи қоровуллик қилаётган шерикларига тушди-ю, безовталанди, лекин томоқни ташлаб кетишга бўриларнинг кўзи қиймади. Йиртқишлар устига бостириб бориш хавfli эди. Болалар нима бўлади, деб ўйладим. Ортга, овулга қайтдик.

Орадан бир неча кун ўтди. Сурувни яна аввалги ўришга ҳайдадим. Сойдаги булоқдан сув ичган ўттиз беш-қирқ чоғли от тойлари билан

бир жойга тўпланиб турибди. Бир хили ёвшанзор оралаб бориб текисроқ йўлда ётиб олди.

Шу маҳал тоғ бошидан, харсанглар оралаб олтига бўри гоҳ эмак-лаб, гоҳ умбалоқ ошиб йилқиларга яқинлашди. Отлар қулоқларини диккайтириб, кўзлари косасидан чиққудек бир-бирига суйкалади. Тойчоқларнинг бадани дир-дир титраб, кишнаб-кишнаб қўяди. Қашқирлар йилқиларни чўчитиб юбормаслик учун бир-бирининг устидан сакраб-сакраб тойларга яқинлашди. Сўнгра олдиндаги йиртқич “ўйини”-ни тўхтатиб, тойга тумшугини чўзиб секин-секин юриб келди. Той ҳам унга тумшугини чўзди. Маккор бўрининг нафаси тойнинг нафасига қўшилди ва шунда кутилмаган ҳолат юз берди. Бўри тўсатдан тойнинг тумшиғидан тишлаб, уни куч билан ўзига тортди. Шу пайт бошқа қашқирлар оёққа қалқиб тойнинг атрофини ўраб олди. Той билан бўрининг жанги бир неча дақиқа давом этди. Ернинг чанги чиқиб кетди. Бўри кутилмаганда ўзини орқага ташлаётиб, тойнинг тумшугини бўшатиб юборди. Анойи тойчоқ йиқилган заҳоти, йиртқичлар бараварига унинг устига ёпирилиб, кекирдагини узиб ташлади.

— Бўриларнинг бу ҳийласи менинг ғазабимни кўзитди ва етти кеча-кундуз уларнинг ортидан тушиб, битта-битта отиб тугатдим, — дея ҳикоясини яқунлаган жасур чўпон Жумақул Бўрсиков.

Овулдаги эгарсоз уста

Саксаулзорлар ўртасидаги ялангликда отлар дупуридан ер ларзага келади. Чавандозлар отларини “ийт-ийт”лаб тўдага солади. Саман эллик-олтмиш чоғли отни икки томонга суриб, олдинга ташланди. Тулпор эгасини улоққа етказиб келиб, унга руҳий қувват бағишлайди. Чавандоз узун, бақувват қўллари билан улоқни тутиб, тулпори қулоғига қамчи тортади. От қий-чувдан сергакланиб, еру кўкка сиғмай олдинга сапчийди. Унга бақувват тулпорлар ташланади. Майдонда от сураётганлар бирин-кетин орқада қолдилар. Кўкка сапчийётган саман шиддат билан оралиқни ёриб ўтади-ю, чавандоз улоқни маррага ташлайди.

Атрофда олқиш янграйди.

— Барака топсин, саман отлиқ йигит! — дейди мўйлабли қария, ҳаяжони ичига сиғмай.

— “Туф” денг, кўз тегмасин! Отига ҳам, ўзига ҳам! Унинг эгарда ўтиришини қаранг! Паҳлавон сифат-а?! — дейди яна бир отахон хурсанд кайфиятда.

Саман устидаги эгар одамлар эйтиборини тортди.

— От, эгар, чавандоз—худди эртақлардагидек ғаройиб-а! —дейди чўққи соқолли киши.

Бу сўзлар қулоғимизга жаранглаб урилди-ю, саман яна уч марта тўдадан улоқни олиб чиқиб, томошабинларни ҳайратга солди.

Нихоят кутилган вақт ҳам етиб келди. Саманни минган чавандоз билан юзма-юз келиб, ундан отга эгар ясаб берган эгарсоз устанинг кимлигини сўрадик. Йигит мақсадимизни англаб, устанинг манзилини айтди.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, имкон топиб эгарсоз уста билан учрашишга жазм этдик.

Боймурод кўрғонидан чиққан қумлоқ йўл саксавулзорларни ора-лаб ўтади. Шимоли-шарқ томон тўққиз чақирим юргач, барханлар ўртасидаги ўтовларга кўзимиз тушди.

Ўзини эгарсоз, деб таништирган Шафридин Сулаймонов билан унинг устахонасида гурингимиз кўр олди. Соқолини устарада қир-тишлаган уста ҳикоясини шундай бошлайди:

— Ёшим олтмишдан ошди, шунинг қирқ йилини қўй боқиб ўтказдим.

Ўтовда асбоб-ускуналар билан бирга турли ҳажмдаги эгарлар, ғўлар бор эди.

— Ўттиз уч йилдан бери эгарсозлик билан машғулмиз. Падари бузуруқворимиз Сулаймон Қўшалов ҳам бу ноёб касб билан шуғулланганлар.

Шафридин оғанинг юзидан нур ёғиларди. Унинг одамлар корига яраганидан мамнунлигини чеҳрасидан билса бўлади.

— Ҳозиргача нечта эгар ясадингиз? —сўраймиз устадан.

Кўп ўйлаб ўтирмади. Ишларини сарҳисоб қилиб юрар экан чоғи:

— Тахминан юзтача эгар ясадим-ов, —деди.

— Буюртма бўйичами?

— Ҳа-ҳа. Бўёғи Чимкентдан тортиб, Чордара, Учқудук, Зарафшон, Рометан, Бухорогача... кўп жойлардан буюртма бўлди.

Дарҳақиқат, бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин эди.

— Конимех, Нурота, Фориш томонларда мен ясаган эгарлар кўп. Учтепага учта эгар ясаб бердим. Буюртма кўп, —дейди Сулаймонов бошидаги қайтоғини силаркан.

Уста ўз касбини санъат даражасига кўтаргани боис энг номдор чавандозга учта эгар ясаб берган, ҳозир унинг буюртмасига кўра, тўртинчисини ясаётир.

— Бир йилда нечта эгар ясайсиз?

— Тўртта-бештадан ошмайди, —дейди уста.

— Маъзур тутинг, нархи қанақа эгарларингизнинг?

Бу саволимиз ҳам Шафриддин оғани ўйлантириб қўйгани йўқ. У дангалини айтди:

— Ҳақиқий уста ўз маҳоратига нарх белгиламайди. Уни харидорнинг ўзи хом чўт қилиб, ё уч яшар от, ё икки яшар ҳўкиз келтириб беради.

Сулаймоновдан эгар қайси дарахтдан ясалиши билан қизиқдик.

— Қора толдан, — дейди у.

— Уни қаердан оласиз?

— Асосан Нуротадан. Бошқа жойлардан ҳам келтириб қўяман.

— Қора тол топилмаса-чи?

— Унда тут ёғочини ишлатаман.

Эгар фақат ёғоч билан битмайди-ку. Бизнинг бу саволимизга Шафриддин оға шундай жавоб қилди:

— Эгар яшашда пайдан фойдаланилади. Йилқи, туя, ҳар хил молларнинг пайдан. Сўнгра елим, эгарнинг маҳкам бўлиши учун туя териси ва ҳокозолар ҳам керак бўлади, — дейди.

Пишиқ-пухта эгарлар бир авлоддан бошқасига ўтади. Энг яхши эгарнинг ўзи бир ноёб буюм саналади.

— Эгарнинг сиртини, — дейди суҳбатдошимиз, — туя териси билан қоплаб михлайман. Туя териси топилмаганда пай суриб, кейин дарахт пўстлоғи қопланади.

— Шогирдингиз ҳақида нима дейсиз? — сўраймиз устадан.

Шафриддин оға ёнидаги ўрта бўйли йигитни кўрсатиб:

— Шаймановларга хунаримнинг сирларини ўргатаяпман, — деди.

— Буюртма олгандан сўнг ишни нимадан бошлайсиз?

Эгарсоз бу саволимга шундай жавоб қилди:

— Буюртма асосан, қандай ҳажмда, қандай шаклда талаб этилган бўлса, шу аснода ишланади. Менда беш хил эгар қолипи бор. Қайси бири мижозга маъқул келса, шу андоза бўйича иш бошлаймиз.

Эгарнинг ҳажми билан қизиқдик.

— Бири 32-35 сантиметр бўлса, бошқаси 34-31, яна 30-33, 29-32 сантиметр бўлади, — дейди Сулаймонов, — булардан катта, яъни 34-38 сантиметр ҳажмдаги эгарни ҳам ясайман. Бу катта эгарлар улкан отлар учун.

— Эгарсозлик санъатини кимдан ўргангансиз?

Миқти гавдали Шафриддин оғанинг қиёфасида жиддийлик зоҳир бўлди.

— Ҳаётнинг ўзи муаллим, — деди у, — қунт, зукколик, эътиқод, уқув ва меҳнат мужассамлашса, билингки, ҳар қандай машаққат чекинади. Бу, ўз навбатида, умрингизни безайди. Чўпонлик касби

билан бола-чақамни боқдим, уй қурдим, тўй қилдим. Хунарга қизиқиш менга куч-ғайрат бағишлайди.

Сулаймонов ўрнидан туриб, ўтовнинг бир четига осиб қўйилган эгарни олиб, гапини давом эттирди:

— Форишда Қамбар деган катта уста ўтган. Мен унинг эгарларидан қолип ясаб олгандим. Қолип бу — отнинг бели. Бундай қолипда ясалган буюм, —деди у қўлидаги эгарга ишора қилиб, — олдинга ҳам, орқага ҳам сирғалиб кетмайди. Эгарнинг устини тахлашни етисойлик Қудал деган устанинг қўлида ўрганиб, унга бироз янгилик киритиб ясаганман. Бу деганим, эгарнинг ости отга, уста чавандозга қулай, кўриниши эса жозибали бўлиши керак.

Сухбатдошимизнинг ишига қизиқишимиз орта борди.

— Эгар устида кўпинча қай пайтлар ишлайсиз?

Шафриддин оға қўлидаги эгарни ерга қўйди-да, курсига оҳиста ўтирди.

— Эгарни қиш мавсумида ясайман, —деди у.

— Нега айнан қишда?

— Янги ясалган эгарни елим билан пайлайман. Елимнинг кўтарилиб кетмаслиги ва орада ҳаво қолмаслиги учун ҳар соатда болға билан уни уриб тураман, —дейди Сулаймонов. — Ёз пайтида ҳам ишлайман, бироқ ёз бу иш учун қулай фасл эмас.

— Сабаб?

— Кунлар иссиқ, ҳаво қуруқ бўлади. Бундай пайтда эгарга қўйилган пай тез қотиб, кўтарилиб кетади, ёпишмай қолади. Болға билан эгар устига урганда бир жойи тинкилласа, бошқа жойи попиллайди. Ана шу жой ўйиб олиниб, қайта пайланади, — дейди оға. — Ҳам пайни сақлаш, ҳам эгарнинг маҳкам бўлиши учун туя терисини бўяб, ишлов бериб, майда михча билан қоқиб чиқаман. Бу кўн ҳам михни, ҳам эгарни маҳкам ушлайди. Тузланмаган туя териси темирдай қаттиқ бўлади, уни ҳатто пичоқ ҳам кесмайди.

Уста Шафриддин Сулаймонов эгарсозликнинг сирлари ҳақида мароқ билан ҳикоя қилиб берди. Чавандознинг кўпкарида омади чопиши тулпори устидаги эгарнинг қандайлигига боғлиқ. Бу нозик санъат билан умр бўйи машғул бўлиб келаётган эгарсоз уста Шафриддин оғага қўлингиз дард кўрмасин, деймиз.

Хўжабек оға

Хўжабек Тоғаевнинг ўз фалсафаси бор. Ҳаракатчан бу инсон падари бузрукворини миннатдор бўлиб эслайди:

— Отам Тоғай Шеров олтмиш йил кўй боқди. Мамлакатнинг машҳур кўйчивони эди у киши. Мен отамдан йил фассларининг сирларини ўргандим. Мана, ёзни олайлик. Бу мавсумда кўй кўкдан тўйиниши керак. Агар ёлчитиб тўймаса семирмайди. Демак, маҳсулот кам, чиқим эса кўп бўлади. Бу ҳол чўпонни чарчатади. Кўк ўтда дармон дорилар сероб. Ёзнинг иссиқ кунда кўй икки марта сув ичиши шарт. Кун исимай сурувни ётоғига ташлаш лозим. Чунки иссиқ ерда юрган кўйнинг туёғи куяди. Оқибатда еган-ичгани баданига сингмайди. Тушдан кейин сурув иккинчи марта суғорилади, буни қайтарма дейишади. Шундан кейин яйловга ҳайдалади. Ёзда ёвшан гуркираб турганда чорвага туз бериш шарт эмас, ёвшан туз ўрнини ҳам бемалол босади.

Машҳур чорвадорнинг ҳар бир сўзида теран маъно бор. Етмиш еттини қоралаган Хўжабек Тоғаевнинг отга ишқибозлигини эшитиб, у кишидан сўрадик:

— Кўпқари ҳам чопганмисиз?

Кекса чўпоннинг гап халтаси очилгандек бўлди.

— Вой-бўй, чўлда кўпқари чопмайдиган эркак бормикан-а? Катта тўйларда ўн беш ёшимдан қирқ ёшимгача кўпқари чопдим. Кўпқари чопиш учун ўн икки-ун уч ёшдан от миниш керак. Чунки ҳақиқий чавандозлар эгарда улғаяди. Отда пастга эгилиб, ҳар икки томонга энқайиб, ердаги улоқни олишга йиллар давомида ўрганилади. Мен энқайиб улоқни ердан узиб, тақимга олардим. Тақимга олгач, бир томонга оёқни мих қилиб ушлардим. Бу ҳолатни ўрганган чавандоздан улоқни ҳеч ким тортиб ололмайди. Ҳар бир хунарнинг пири бўлганидай, кўпқарига кирган ҳақиқий чавандозни ҳам пири қўллайди, талотўпда ҳеч нарсани пайқамайди, кўрқмайди, от эса йиқилган эгасини суяйди. Чавандозга зиён етказмайди...

Хўжабек оға, нафасини ростлаб олиб, шундай отларнинг бири ҳақида ҳикоя қилишни бошлади.

— Йигирма ёшимдан катта кўпқариларда қатнашдим. Бир яхши кўк от номимни чиқарди, — дейди у. — Одам сингари, бу жониворнинг ҳам толеи бўлади. Солим эълон қилинганда бедовимнинг хосиятини пайқамай қолардим.

Таниқли чавандоз тулпорининг донолиги ҳақида фахрланиб сўзлайди.

— Илгари вақтлари ҳар бир кўпқарида юз эллик, икки юз от қатнашарди, — дейди у бир нуқтага тикилиб, — ўшанда кўк отимни миниб чиқардим. Нортой ҳожининг тўйида кураш қаттиқ бўлди. Ўшанда кўш хўккиз ютдим.

Бу зафарга уста чавандоз шундай эришган: кўк от ҳар қандай

шароитда ҳам чортоқ олдига кириб борарди, Хўжабек Тоғаев улоқнинг ўртага ташланишини кутади ва ташланган заҳоти унинг энкайиб тулпорлар оёғи орасидан қўшқўллаб улоқни ушлаб олганини сезган от шиддат билан маррага етиб келади.

— От жаловга ўрганади, — дейди моҳир чавандоз. — Бу борада унинг ўз хислати бўлади. Кўк отим билан бир неча йил солимга ўттиз бешта ҳўккиз олдим.

— Кўк отингизнинг қандай хислатлари бор, — деб сўраймиз ундан.

Оқсоқолнинг юзи ёришиб, қадди икки газ кўтарилгандек бўлди. Гўштор юзларига қон гупирди.

— Ҳар гал кўкни тўдага қараб ҳайдаганимда отлар бир-бири билан итаришади, ўшанда бедов орани ёриб ўтиб сарка ташланадиган жойга бориб тўхтади, — дейди Хўжабек Тоғаев. — Улоқ ташланишига тап-тайёр ҳолда, ҳушёр тортиб туради. Мен энкайиб саркани кўтариб оламан-да тақимимга босаман...

— Кейин-чи?...

— Кўк пишқиргандек бўлиб, тўдани икки томонга суриб ўзига йўл очади. Отлар ўртасидан тумшуги чиққач, кўзини маррага қадайдди ва ўша томон шиддат билан учгандек бўлади, — дейди чавандоз.

Кўк от айнан эгасининг кўнглидаги гапни уқади. Хўжабек Тоғаев кўк отини тўққиз ёшида кўпқарига солган ва ўн тўрт йил шу от билан улоқ чопган.

— Кўк отим кўркам эди. Бўйи калта, кўкраги кенг, усти чиройли эди, унга босилган эгар қимирламасди, — дейди чавандоз, — орқаси тўла гўшт эди. Туёғи қалин, тоғ жойдарда кўпқари чопса ҳам туёғи дарз кетмасди. Йигирма беш йиллик чавандозлигим даврида тўртта от билан кўпқари чопдим. Кўк отни йилқилар ичидан ушлаб тарбиялаб олган эдим...

Кўпқари чопаетган вақтда қўш тақим ҳолатига ҳам дуч келиш мумкин. Бу жараёнда чавандоз қандай иш тутади? Бу хусусида Хўжабек оға шундай дейди:

— Қўш тақимнинг маъниси шуки, икки кучли чавандоз улоқни ўзаро тортишган пайтда узанги таралғуси уч тутаму икки бармоқ бараварида бўлса, тақимдан икки чавандоз улоқни юлиб олиши қийин. Мендан ҳеч ким улоқни тортиб ололмасди, ҳатто орага от қўшилса ҳам.

Боймуродлик чавандоз Хўжабек Тоғаевнинг илми зўр. Бу уддабурон инсон айни кунларда ҳам ёшларга улоқ чопишнинг сиру синоатлари, тулпорларга хос такрорланмас хислатлар ҳақида ҳикоялар сўзлаб беради. Унинг ҳар бир ҳикояси ақлли отлар ва паҳлавонсифат чавандозлар ҳақида.

Оқсоқол хотирлайди

— Қаипназар қудамдан бир кўк от сотиб олдим. Отмисан от эди-да, ўзиям,— дейди Абдуҳалил Хўжааҳмедов.

Оқсоқол хотиралар дафтарини варақлайди. Ундаги ҳикоялар бири-бирига боғланиб кетган.

— Энг асосийси,— деб сўзини давом эттирди у,— уста чорвадор Икром Карибоевнинг ўғил тўйида Қизилқумнинг Юзбойқудуқ масканида қирқта қора уй тикилди. Олис-яқиндан меҳмонлар келди. Тўйда солим кўп бўлди. Кўпкарининг энг охириги солимида учта туя тикилди. Бу мардлар курашида отим тўдадан улоқни олиб чиқди ва бир туя билан тақдирландим.

Чўпонликда донг таратган Абдуҳалил Хўжааҳмедов чавандозликда ҳам эл ҳурматини қозонди.

Ўтамурод овулининг Ўрусқудуқ фермасидаги Қолдибек оқсоқолнинг фарзанди тўйида, Янгиқозғон қўрғоннинг Дўнғалак фермасидаги кўпқарида ҳўкиз ва туя олиб, даврани ларзага келтирди.

Абдуҳалил оқсоқол чавандозликда чапдаст, ўзига хос билимга эга эди. Эндиликда у Боймурод қўрғонида роҳат-фароғатда умр кечирмоқда.

Унинг кўк оти кўп хосиятли ва кўчли бўлган, деб гапиришади овулдошлари.

Паҳлавонлар

Ҳамалнинг ўрталари эди. Эгизқирда катта кўпқари бўлди. Икки юзга яқин от майдонга тушди. Амон чавандоз ўртага тушганида тамошабинлар олқишлади. У ўзининг Фирқўки билан ўн икки марта улоққа ташланиб, ғолиб чиқди ва одамлар олқишига сазовор бўлди.

Катта кўпқарига Қизилқумнинг ҳамма овулларида чавандозлар келишди. Ушандай қизғин курашларда ўтган бир кўпқарида қўшни республикадан келган Жексонбойдан:

— Қизилқумнинг одамлари қандай?— еб сўрашибди.

Машҳур чавандоз отини сувлиғидан етаклаб бораётди:

— Амонжонга ўхшаган одамларингиз бор, уларни тан олмай иложимиз йўқ,— дейди.

... Амон Эгамқулов девқомат—бўйи салкам икки метр, елкалари

кенг, сўзлари мағизли, суҳбати ширин инсон эди. Боймурод кўрғонидаги катта бир тўйда улоққа 90-100 килограммли сарка ташланди. Чопагон отлар дўпири майдонни ларзага солди, томошабинлар қий-қириғи кўкка ўрлади. Олишув узоқ давом этди. Лекин бирор-бир чавандоз гавдани ердан узиб, маррагача кўтариб келолмаган. Бир пайт одамлар чопиб келаётган отнинг ёнбошида бир оёқни кўриб хайратга тушиб қоладилар:

— Ким экан бу?!

Отдаги чавандоз икки қўли билан саркани ерга текизмай кўтариб келиб маррага ташлайди.

Даврада дунё кўрган Муродбой бий ўтирган экан. У бир оёғини узангига илдириб саркани бақувват қўллари билан олиб келаётган паҳлавон Амонжон эканлигини англагану, лекин одамларнинг: “Ким экан у?”, деган саволга сир бой бермай:

— Бу Амонжўги-ку, — деган.

Бу сўзи билан бий чавандозни ёмон кўзлардан асраган.

— Бий ота, сўзингизга тушунмадик! — деган айримлар.

— Даладан келган одам! — деб яна Амон чавандозни ўзича ҳимоялаган у.

Қизилкум доврўғини ёйган ботир чавандоз Амон Эгамқуловнинг номи кенг ёйилган. Бундай чаптаст отчопарлар сирасига кирувчи Ёмонбой Ташенбоев, Исмоил Абдураимов, Олимбобо Эгамқулов, Нурмахон Урашаев каби ботирлар Бухоро вилоятида ўтказилган кўпқариларда ном қозониб, элнинг фахри бўлиб қайтганлар.

Ана шу чавандозлар даврасининг бошида Амон Эгамқулов турган. Бу кўрқмас инсон ўзи тушган кўпқариларда юзтадан зиёд той ва хўкизни солимга олган.

— От кучи билан йигит кучи тенг тушмаса, улоқни олиб юриш қийин, — дейди машҳур чавандоз Налтай ҳожи Бердиев, — ахир, от эгарда ўтирган эгасининг феълу атворига ўрганеди.

Кўпқари—мардлар кураши. Бунда чавандоз билан отнинг маҳорати, жасорати муштарақ келиши керак. Бу хусусда кекса чавандоз Олим ҳожи Эгамқулов шундай хотирлайди.

— Кўп йиллар муқаддам Абдусалом ота билан Бухорода ўн етти кун кўпқари чопдик. Ўшанда солимнинг асосий қисмини бизлар олдик. Нималар олдинлар солимга деб сўрарсиз. Қирқ дона керза этик, беш килограмм чой, ўн беш дона фуфайка, юз дона совун... ўша пайтлар одамлар кўпқарини ор учун чопганлар. Ҳозир ҳам шундай.

... Омон Эгамқулов тўдада саркани бировга олдирган эмас. Бу уста чавандознинг от билан тиллаша олганидан далолат.

Қизилқумда хонадонда фарзанд тугилса, суннат ва келин тўйларида элга кўпқари берилган. Ҳозир ҳам бу одат сақланган. Шу боисдан, болалар ёшлигидан от минишни ўрганишади.

— Йилқининг зўри майдонда билинади,— дейди Амон Эгамқулов. — Тўдада “торга-тортда” от элнинг қаноти бўлган. Ҳар бир уйда яхши от асралган.

Қизилқумда паҳлавонсифат отчопарлар кўп бўлган. Айниқса, Сафар Дарменов, Қоржав бобо, Абдусодиқ бобо, Олим бобо, Қарибой, Йўлдошбек бобо, Мурат бобо, Икром Қарибоев, Шафрикони оға, Турғунбой, Нортой Бердиев, Норбой, Қанот бобо, Кенгис ака, Шофиркондан Умрзоқ каби замоннинг уста чавандозлари элу юртда довруқ қозонганлар. Эндиликда ёшлардан Алпомиш, Эрбул, Жумабой, Искандар сингари мардлар кўпқаридан қуруқ қайтишмайди.

Чавандозлар ҳамма вақт юртнинг фахри, гурури ҳисобланган. Улар ўзларининг ботирлиги билан элу юртга завқ-шавқ бағишлаган. Ана шу жасоратли одамлар ўзларининг хуш хулқи, оддийлиги билан алоҳида ажралиб туришган.

Сўз ичинда сўз

Қишлоқ хўжалик фанлари номзоди, Конимех туманининг Абай номидаги наслчилик ширкати хўжалиги раиси Мустафо Эгамқулов Қизилқумнинг асл фарзандларидан. Бу фидойи инсон тилсимотлар оламининг билимдони. Саҳродаги ҳар бир гиёҳнинг ўзига хос хислатларини тўла-тўқис биледи. Чунки унинг умри ҳароратли Қизилқум кенгликларида ўтаётир. Чўлдаги жонзотлар ҳақида тўлиб-тошиб ҳикоя қилади.

Хурриятнинг нурли офтобидан нур эмган фарзанд Ватан равнақи-ю, эл манфаати йўлида кўп йилдан бери самарали меҳнат қилиб келмоқда. У умри давомида отлар, туялар, қўй-эчкиларнинг хосиятини ўрганиб, бу жониворларни кўпайтириш йўлида ғайрат ва ҳимматини аямай келаётир.

Отлар ҳақидаги бири-биридан қизик, ибратомуз ҳикоялари Мустафо Эгамқуловнинг ўта синчковлиги ва тинимсиз кузатишларидан далолат беради. Унинг ўз эли шарафи, Ватан ободлигига эътибори юксак.

Мустафо Эгамқуловнинг ҳаётий ҳикоялари одамларни эзгуликка, ботирликка, юртни севишга, фидойилик кўрсатишга чорлайди. Бундай ҳикояларнинг аксарияти чавандозлар тақдири билан вобастадир. Келинг, яхшиси ана шу ҳикоялардан бирини тинглайлик.

Қадим-қадим замонда Усен исмли чавандоз бўлиб, бу кўркам инсон етмиш ёшигача от чопганмиш. Шаввознинг қаторида укалари Қоринбой ва Маман чавандоз ҳам бўлган экан. Қизилқумга номи кетган боболар ҳар бир кўпкарида машъаладек нур сочиб юрганлар.

Кунларнинг бирида бий фарзандларини ёнига чақариб:

— Ўғилларим, тўрт юз чақирим олисда бир бой кўпкарили тўй қилмоқчи экан, шунга хабар келди,—дебди синовчан назар билан.

Полвонзодаларнинг кўзлари чақнабди, вужудларидан ғайрат ёғилибди. Ота яна сўзини давом эттирибди:

— Бош солимга ясовли уй, бир қул ва юз қора берилади. (Юз қора, дегани солимга шунча от, туя, ҳўкиз ажратилганини билдиради). Иккинчи солимга ясовли уй, соқов қиз ва олтмишта қора берилармиш,—дея фарзандлари юзига қарабди бий.

Йигитларнинг ёноқлари қизарибди. Лекин чавандозлар падари бузрукворининг сўзларини эътибор бериб тинглаб туришибди.

— Шу тўйга бориш керак, болаларим, —дебди ота, — бунинг учун ҳар бирингизни синовдан ўтказаман.

Хуллас, уч ботир ўғлонга уч тулпор берилибди. Бой уларнинг кучини синаб кўриш учун ҳар бирининг олдига биттадан шарт қўйибди.

Майдонга отини гижинглашиб Усен чиқибди.

— Шарт шуки,—дебди бой,—икки юз қадамга йигирма килоли тарвуз қўйилади. Шуну...

Усен маълум масофада тулпорини ниқтабди. От шиддат билан чопибди. Усен чавандоз ўнг қўли кафтини ёзиб, тарвузни бир ҳовуч тупроқ билан ердан илиб олиб кетибди.

Навбат Қоринбой чавандозга келибди. У ҳам Усендек бақувват, чайир ва алпқомат экан. Қоринбой бедовини ўйнатиб келиб, эгар устидан энкайиб, ердаги тарвузни мушти билан бир уриб тешиб, илиб кетиб, одамларни ҳайратга солибди.

Навбат Маманбойга келибди. У тулпорини кишнатиб майдонга чиқибди. Маманнинг бўйи икки метр, қўллари узун ва алпона эмиш. Ҳар бир бармоғи ўқловдай бўлиб, пошнали этиги от узангисининг энига тенг келаркан. Бу чавандозга қўйилган шарт маррадаги тарвузга беш бармоқни уриб, тарвузни кўтариб кетиш эди. Маманбой шамолдай тез чопётган от устида кетаётиб бу шартни қойил қилиб бажарибди.

Маҳоратда тенгсиз уч чавандоз бири-биридан ўктам экан. Ҳикоя қилишларича, ўша катта тўй кўпкариси бир неча кун давом этибди ва солимнинг тенг яримини ака-укалар олишибди.

Кексаларнинг яна нақл қилишларича, Нуротада иккита катта бой ўтган бўлиб, уларнинг ҳар бирининг бир учқур тулпори бор экан.

Уларнинг бирини Қоринбой, бошқасини эса Усен чопаркан. Ўша вақтлар сарка чортоқда бўғизланиб, сўнгра ерга ташланаркан. Усен ўттиз беш бош саркани маррага келтириб ташлаган ва бу гавдалар унга берилган, дейишади мўйсафидлар.

Усен чавандоз саркаларни бир аравага ортиб келаётганида йўлдаги болалар:

— Бобожон, эчкиларингизга ўлат тегдими?—деб сўрашган экан.

Бу норасидалар Усен чавандознинг бир тўйда кўпкари чопиб, шунча серка гавдасини солимга олганини билмаган-да.

От—йигитнинг қаноти

Тарих гувоҳки, отлар ҳамма замонларда эъзозланган. Бу жонивор сақланган хонага бало-қазолар доримаган. Тулпорлар чопагон йўрга ҳисобланган. Ҳар қандай мушқулотни енгишда отлар инсонга беа бўлган. Улардаги илоҳий куч-қудрат ер ҳайдаш, арава тортиш, жангларда жангчини соғ-омон сақлашда муҳим омил бўлган.

Хондонда ўғил туғилса чавандоз бўлсин, деб отга миндиришган. Эл-юртга фидойи кишилар от минишган. Шунинг учун таниқли отларни кўрган одамлар, унга фалончининг оти деб таъриф беришган. Бу билан ўша юртнинг довуғи таралган.

Йилқичилик кони фойда. Бутунги кунда Навоий вилоятида ўн тўрт минг бошдан зиёд от бор. Уларнинг тенг ярими ширкат хўжаликларида боқилиб келинмоқда. Бу эса, чўлда яшаётган ёшларнинг соғлом, бақувват ўсишида қўл келаяпти. Чунки ёшлар барханларда от миниб чиниқишаётир.

— От боқиб ҳали ҳеч ким зиён кўрмаган—дейди Налтай Бердиев, — ҳар йили бир бия бир бош қулун туғиб беради. От беозор, хосиятли жонивор. Чавандозлик ёш болаларни от спорти билан машғул бўлишга қизиқтиради. Қизилқум бағрида ўтказилган тўйларда бир ярим-икки минг киши иштирок этган. Бу одамларнинг бир-бирига меҳр-оқибатини оширган, уларни дўстлаштирган. Ёшларни чавандозликка ўргатиш керак. Бунинг учун биз кексалар уларга ўз тажрибамизни ўргатмоғимиз лозим. Истиқлолимиз жуда кенг имкониятларни очиб берди. Шундай экан, хўжалик раҳбарлари, мутахассислар, жонфидо инсонлар Қизилқум бағрини отлар билан тўлдириш учун бор имкониятларини ишга солишлари керак.

Дарвоқе от—йигитнинг қаноти, дўсти, қувончи, шодлиги.

УМРЗОҚ ЧАВАНДОЗ ҲАНГОМАЛАРИ

Табиат мавжудотларига доимо ҳавас билан боқамиз. Улардаги сирли, сеҳрли жозибани инсон қалбини ром этмай қолмайди ва кишини ўйлар гирдобига ташлайди. Мушоҳадалар кишилар юрагига ғулу солади. Ё, пирай, нечук бундай эврилиш юзага келади.

Қорувли, мошкичир соқолли, қадам босишлари алпона, қомати бироз эгик чавандоз оҳиста сўзлаганда дарахт япроқлари шитирлаганини гўё ҳис этгандек туюлади, кишига.

— Етмиш беш йиллик умрим давомида, — дейди суҳбатдошим, — бир юз йигирма тўртта от миндим. Мавриди келганда айтиш керакки, отларнинг бари жозибали эди. Иккинчи жаҳон уруши йиллари ўн икки яшар ўспирин эдим. Ушанда отлар билан колхоз хирмони янчдим. Чавандозлик қилдим. Оқтоғ ва Қоратоғ этакларида ҳар баҳорда доривор ўсимликлар йиғиб, табибликка ҳам қўл урдим.

Қария бир муддат сукут сақлади. Сўнгра яна хотиралар денгизига фарқ бўлгандек ўйланиб қолди. Кейин ўнгарилиб олиб, ўзининг отлар ҳақидаги ҳикояларини бошлади. Келинг, Умрзоқ чавандоз ҳангомаларини биргаликда тинглайлик.

Шамси мўйлов

Уй супасида ота-ўғил суҳбатлашиб ўтиришибди. Мавзу отлар ҳақида. Тўнғич фарзанд Абдураззоқнинг юраги ҳапқиради. Падари бузрукворининг доврўқли полвонлиги, чавандозлиги унинг учун фахрифтхор. Бу туйғуни ичида сақлаб туролмади шекилли, ўғил пиёладаги чойни ҳўплаб, кўнглидагини отасига ошкор этди:

— Сизга бир яхши от олиб бераман, — деди у.

Умрзоқ ака “ялт” этиб ўғлига қаради.

— Яхши от қаерда бор экан, болам? — сўради ота.

— Шамси мўйловда.

— Шундай дегин. Ҳа, Зулқарнайдаги энг зўр отлар Шамси мўйловда дейишади, — деди Умрзоқ ака.

Шу лаҳза кекса чавандознинг кўнглидан шундай ўйлар кечди: “Эй, бизнинг қишлоқдаги Фиркўк тулпорларнинг доврўғи оламини

тутган эди. Нуротанинг Фирқў отлари Қаландар чавандознинг оти ололмаган тулкини олар эди. Демак, ўғлим ана шу бедовлар наслидан бўлган биянинг боласидан олиб келаркан-да”.

Қариянинг кўнгли кўтарилди, ўғлига омад тилаб, дуолар қилди.

Эртаси куни Абдураззоқ юк машинада Шамси мўйлов масканига жўнаб кетди. Шамси мўйлов деганлари алпкелбат, тоғликларга хос ўткир нигоҳли қатъиятли инсон. Бу чайир инсоннинг мўйлови икки томонга тарвақайлаб, учлари қулоқларининг юмшоқ жойигача тақалиб турарди.

Абдураззоқ тулпор зотлар наслидан битта бия, икки яшар тойни машинада олиб қайтди. Кекса чавандоз отнинг кўзу қулоқларини силаб, устидаги жабдуқни очди. Жониворнинг кўзлари пирпиради, гўштдор қовоқлари осилди. Эгар босадиган жойи қип-қизил яра эди.

— О о-ҳоо, бу белигача яра-ку, — деди ҳайрати ошиб чавандоз, — бундан бошқаси йўқмикан-а?

Ўғил отасига далда бера бошлади:

— Ота, Шамси мўйлов: Умрзоқ акани эшитганман, отга меҳри баланд инсон, шу тойни даволаб олади. Бу иш бошқа бировнинг қўлидан келмайди, деди.

Отанинг кўнглига соя солган гумонлар тумандай тарқади. Қария тойни даволашга киришиб кетди.

— Отни, — дейди у хотиржам қиёфада, — етти хил ўтнинг томиридан тайёрланган малҳам билан даволашга киришдим...

Орадан бир ой ўтгач, элик сантиметргача ёйилган яра табиий малҳам таъсирида бир пиёланинг гирдича кичрайди. Тойнинг соғайиб бораётганидан Умрзоқ чавандознинг кўнгли тоғдек кўтариларди. Кунларнинг бирида даштда у дўсти Султомуроднинг боласи билан учрашиб қолди.

— Ҳой, Умрзоқ амаки, қирқ йилдан бери от минасиз-у, ярачақанинг бошқа давоси борлигини наҳотки эшитмаган бўлсангиз, — деди дўстининг ўғли.

Чавандоз бунда ҳам бир ҳикмат борга ўхшайди, деган маънода унга бир сер солиб қаради.

Ўғлон пинагини бузмай сўзини давом эттирди:

— Тошбақанинг суягини куйдириб босинг, бир кунда яра битиб қолади, — деди.

Умрзоқ ҳамқишлоғининг бу янгиллигига эътироз билдирмади ва кўнглида: “Майли, ўзимизда тошбақа кўп-ку”, дея ишга киришди. Тойнинг ярасига тошбақанинг суягини куйдириб босди. Бир кеча-кундуз бу давонинг натижасини кутди.

Умрзоқ ака отнинг аҳволини кўриб, донг қотиб қолди.

— Ё, пирай, яранинг катталиги косанинг оғзидай бўлибди-ю,— деди ҳайрати ошиб.

Чавандоз турли гиёҳлар илдизидан ўзи тайёрлаган малҳамни отнинг ярасига суртди.

Кунларнинг бирида ўғли Амриддин яраси битган отнинг устига костюмини ташлаб, сағирисига қамчи босди. Кичкина тулпор шиддат билан чопиб кетди. Той Қоратоғ етакларида хумордан чиққунча югурди.

— Ҳақиқий тулпор бўлади бу, — деди Умрзоқ чавандоз ва Шамси мўйловга дилдан ташаккурини айтди.

“Оёғи йўқ” бедовлар

Умрзоқ чавандознинг ичи тўла гап. У кўзи кўрган ҳар бир отни меъёрига етказиб баҳолай олади.

Тойни чоптириб хумордан чиққан Амриддиннинг оғзи қулоғида эди.

— Бу қанотли отлар, болам, Жиззахдан келтирилган,— деди Умрзоқ чавандоз.— Той шу зотдан кўпайган.

Амриддин, ёш эмасми, ҳайрати ошиб, завқи тошиб кетди.

— Сен тойни чоптирганингда жонивор ернинг танобини шунақанги узиб елди, деҳқонлар анграйиб: “Ё, пирай, отнинг оёғи кўзга кўринмайди-я”, деб ёқа ушлашди. От шундақа тез чопдики, на устидаги одамни, на туёғини илғай олдик, — деди Умрзоқ чавандоз. — Бедов гўё қанот чиқариб учди.

Умрзоқ чавандоз хаёлларига эрк берди. Қалби тубидаги сўзларни хотиралаб туриб, хангомасини давом эттирди.

— Ана шундай тулпор эди менинг отим,— деди болаларча қувониб,— бугун ҳам унинг қиёфасини, хосиятли амалларини унутганим йўқ.

Кекса чавандоз умри давомида одамларга фақат яхшилик улашиб келган. У қирқ йил шифокор бўлиб ишлаб, халқнинг дуосини олди. Мана, бугун толмас юракли бу инсон ўзи меҳр кўйган отлар ҳақидаги хотираларини мароқ билан сўзлаётир.

— Бўян лақаб тулпорим бор эди,— дейди қария,— отмисан от эдида ўзиям. Жонивор асло хиёнатни билмасди,— дейди у кулимсираб.

Оққула кўрғони баланд-паст қирлар орасида жойлашган, тупроғи унумдор. Тилими тилни ёрадиган қовунлар, ширин-шакар тоқлар ҳар қандай об-ҳаво шароитида мўл ҳосил беради. Афсуски, оқар сув камчи. Лекин ер остида чучук сув дарёси бор. Шу боис, маҳаллий

аҳоли экин-текин ишлари учун сув ости насослари-ю, қудуқлардан фойдаланиб, тупроғини обод қилмоқда.

— Урушдан кейинги йилларда деҳқончилик ишлари отлар бўйнида эди,— дейди Умрзоқ чавандоз. — Бундай пайтда жониворлардан хабардор бўлиб юрардик. Бедапояга арқонлаб қўйилган от нўхтасини узса тамом, Оқтоғ етаклари, Зулқайнар каби серўт яйловларда боқиладиган биялар томонга чопади. Ўша йиллари тўрт ёшга кирган Бўяним нўхтасини узса ҳамки, қишлоқ атрофидан узоқлашмас, мен бунга жуда ажабланардим.

Меҳрибон Бўян

— Лекин менинг меҳрибон Бўяним бошидан нўхтаси тушиб қолганда,— дейди Умрзоқ ака,— бир кеча-кундуз изладим, аммо бирон жойда тополмадим.

Тўлин ой тоғлар ортига оҳиста бекинди. Умрзоқ чавандоз ҳовлидаги чорпояда ором уйқусида эди. Тун ярмидан оққан. Бир маҳал Бўян сездирмай туёқ босиб эгасининг бошига келди.

— Уйқудаман,— дейди чавандоз, — биров бошимни туртади. Кўзимни катта очиб қарасам—отим. Уйқусираб кўрқиб кетдим. Аста туриб: “Э, жонивор, бир ёқларга қочиб кетмабсан-а, тўғри мен ётган жойга келганингга қойилман”, дедим ҳайратим ошиб. Ахир, бу мўжиза-ку! Бўяннинг инсонга меҳри баланд эди.

Ўшанда чавандоз отни хуркитмай бир ёнбоши билан туриб, белбоғини Бўяннинг бўйнига ташлади ва отхонагача эркалаб етаклаб борди. Отхонадаги нўхтани олиб, от бошига солганда тулпор таққа тўхтади. Умрзоқ ака отни якка михга боғлаб қўйди.

Тонг отди. Офтоб оламга заррин нурларини сочди. Умрзоқ ака отининг ёнига бориб:

— Э, жонивор! — дея манглайини сийпалади.

Орадан ўн кун ўтди. Чавандознинг қўшиниси ҳовлисида дарахтлар соясида ётган экан, ипини узган Бўян бориб уни ҳам аста искабди. Кўрқиб уйғонган қўшиним ўзини йўқотмай юввош отнинг ёлидан ушлаб етаклаб келиб, жониворни эгасига топширибди. От нўхтасини узиб ўтлоқда юрса ҳам эгасига хиёнат қилмас, бир ёқларга улоқиб кетмас, отхона атрофида айланиб юраркан.

— Бундай вафодор отни биринчи кўришим, уни асраб-авайла, — дебди ўшанда қўшиниси.

Бўяннинг меҳрибонлиги, беозорлиги одамларни бир неча бор шундай ҳайратга солган.

Бола ва от

Умрзоқ чавандоз қизиқ бир воқеани таассуф билан гапирди. Аввалига кулимсиради, сўнгра юзлари бўздек оқариб кетди. Хонага бир чойнак чой кўтариб келган невараси бу ҳангомага сабаб бўлди.

— Ҳовлида дарахтларга сув тараётгандим,— дейди оқсоқол.— Бир маҳал кўзим якка миҳга боғланган отга тушди. Жонивор чиройли бош сермаб, “Тезроқ кел, тезроқ!” деяётгандек бўларди. Беихтиёр ҳушёр тортдим. Синчиклаб қарасам, не кўз биан кўрайки, икки яшар гўдак отнинг думидан тортаяпти. Худо кўрсатмасин, агар шу пайт тулпор оёғини силтаса-ми?! Эй-воҳ, деганча югуриб келдим. Буни қарангки, келиним ўша жойда тандирхонада нон пишираётган экан. Гўдаги ўйнаб юриб отнинг тагига бориб қолибди.

Умрзоқ чавандоз ўзини бир ёнбошга олди, соқолини силаб, ўша воқеанинг давомини гапирди:

— Ҳой-ҳой, болам! Қимирлама,— дедим.— Гўдак эса отнинг орқа туёғини кучоқлаб ўтирибди! Яна “қиқир-қиқир” кулади... кейин билсам, жонивор бошини сермаб мени ўзига имлаётганининг сабаби шу экан.

Шубҳасиз, тулпор гўдакнинг беозорлигини англаган ҳолда боши билан эгасини имлаб ўзига чорлаган. Бу эса отнинг инсон зотига меҳр-у ихлоси, беозорлиги, донолигидан, бу жониворда илоҳий бир туйғунинг борлигидан далолатдир.

— Шундан кейин бу тулпорга меҳрим ўн чандон ошди,— дейди қария.— Уни энг кенжа ўғлим экин бошигача минадиган бўлди, жонивор “қилт” этмай беш километр йўл босарди. Ўшанда бутун Оққула қишлоғи аҳли отнинг зийраклиги-ю, боланинг қўрқмаслигини нақл қилиб айтиб юрди.

Кунларнинг бирида Кўрғон оқсоқоли Умрзоқни учратиб:

— Эй, полвон, ҳар куни отингнинг ўзи боряптими, деб ўйлардик, яқинидан қарасак, кенжанг Жамолиддин устида экан.

Тулпор ҳар бир инсон қалбида қандай ўй-гуйғу борлигини англаб, уқа оларкан. Шу боис, жонивор туёғига ёпишиб олган гўдакни авайлаган, Жамолиддинни ўзининг беозорлиги билан шод айлаган. Қаранг, отнинг одамга муносабати нақадар ибратли!

Умрзоқ чавандознинг Тошкентда ўқийдиган Алимурод исмли ўғли таътилга келди. У ҳам отга ишқибоз. Ёш ўғлон айвонда боғлоғлиқ отнинг белига эгар босди-ю, сувлиғидан ушлаб отни далага олиб чиқди. Сўнгра жиловланган от устига енгил сакраб миниб, сағрисига қамчи босди. От беҳосдан кескин югуриб кетди, йигит уни бошқо-

ролмай қолди. Оқибатда эгар устидан учиб кетди ва оёғи синди. Тулпор уни ёқтирмайди, шекилли, йиқитиб юборди.

Алимурад уч ой касалхонада ётди. Ўшанда чавандоз:

— Эй, ўғлим, нега отга қамчи босдинг, ахир, унга бир ниқтов этади-ку,—деди афсус билан.

Фарзанди кулимсираб:

— Қайдан билай. Мен отнинг тилини тополмадим, шекилли,—дея бошини ёстиққа қўйди...

От шундай кучли ҳайвонки, эгасини бало-қазолардан асрай олади, лекин у билан тил топишолмаган одамни устидан ҳар қандай йўл билан йиқитади ҳам. Муҳими, оти бор инсоннинг қалби пок, нияти холис бўлиши керак. Ҳамма даврларда ҳам бундай одамлар от билан сўзлаша олишган.

Қанотли тулпор

Чавандозлар ажойиб тақдирли инсонлар. Бундайларни отлар ёқтиради. Ҳар бир от ўзига хос тақдир эгаси. Унинг сирли олами мафтункор, феъл-атвори бетакрор, эгасининг саргузаштларини бойитади, қалбда қаътиятини мустақкамлайди.

Ана шундай хислатли отлар ҳақида Умрзоқ чавандоз кўп хотирлайди.

— Бурим лақабли отимни минсам, жонивор бир текис бурилмай юра бошларди. Ўзига хос такрорланмас хусусиятга эга эди. Аслида, мен ундан кўп нарсани ўргандим, —дейди оқсоқол. — Уни ишқибозига сотаётганимда қаноти бор жойини атай кўрсатмадим.

Шу ўринда ўйланиб қолдим ва чавандозга юзланиб:

— Нега бундай қилдингиз?—деб сўрадим.

Умрзоқ ака кулимсиради:

— Қишлоқдошлар бирор жиддий гапни эшитдим, бўлди, ўша гап тарихий бўлиб қолади.

—Яъни?

— Улар Умрзоқ олифталик қилиб отимнинг қаноти бор дейди, деб гап чиқаришади.

— Аслида ўзи шундаймасми?

— Биласизми, аслида қаноти бор отнинг тойи ҳеч кимга кўрсатилмайди. Ўртада яхши, ёмон кўзлар бор-ку! —дейди у.

Сотилган Бурим олиб кетилаётганда Умрзоқ ака ўғли Амридинни ёнига чақириб, отнинг икки томонида чойнакдай шишиб турган жойини кўрсатди.

— Бу нима? —деб сўради боласи.

— Қанот! — деди чавандоз секин.

Ўғлининг кўзлари чақнаб кетди.

Шу ўринда Умрзоқ чавандоз бўғзидаги бир гапни боласига шивирлаб айтди:

— Қаноти бор отларга дев йўлиққан бўлармиш. Бундай отларни ҳеч бир қассоб сўймайди. Англамасдан бўғзига пичоқ тортса, ўша одамнинг боши касалликдан чиқмасмиш. Аслида бундай отлар ўзини қассобнинг пичоғидан йироқ тутати.

Умрзоқ чавандоз саман от ҳақида сўзлади.

— Тулпор касалланиб қолди, тонг отгунча унинг ёнида ўтирдим. Қорним очди. Бир бўлак нон еб келай, деб уйга бордим. Ўша пайт жонивор жон берибди.

Ҳа, қаноти бор отни қассоб сўймас, онгли одам эса бундай отни ҳеч қачон сўйдирмас экан.)

Кийикни ушлаган Алимурод

Қоратоғ тизмаси ғарбдан шарққача занжирдек уланган. Ўша йили баҳор қурғоқ келди. Тоғ бағридаги булоқларнинг суви қуриди. Ёзнинг жазирамасида чўлда бир ҳовуч сув анқонинг уруғига айланади.

Қора тоғ билан Оққула оралиғи йигирма чақиримдан зиёдроқ. Бу ерлик деҳқонлар коризлардан чиқарилган сув билан экин-тикин қилишади. Офтоб терак бўйи кўтарилган пайт улар нонуштага ўтиришди. Кўшни қишлоқлик Алимурод отининг устида ўтирганча ҳамроҳлари билан гурунглашарди.

Қумғон кўтариб келаётган деҳқон туйқусдан ўтирганларга қараб:

— Ана кийик! Ана кийик! — деди ҳаяжонланиб бир қўли билан кунчиқар томонга ишора қилиб.

Эгарда қийшайиб ўтирган Алимурод ўмганини кўтариб, кийик келаётган томонга зеҳн солиб қаради.

Жонивор сув қидириб чопиб келарди. Алимурод бедовининг бошини ўша томонга қўйиб юборди. От шамолдек учиб борарди. Талатўпни сезган кийик йўлини ўзгартириб, қаттиқ чопди. Бу жонивор соатига саксон километр йўл боса оларкан.

Отлиқ нишонни тўғри олди. Ҳаш-паш дегунча сакраб-сакраб югуриб кетаётган кийикни от устида туриб тутиб олди. Бундай абжир, довяорак йигитлар эл қалбида курашга, ботирликка ҳавас, иштиёқ уйғотади.

Бўрининг пешонасини “силаган” чавандоз

От минган инсон ўзини ҳамма ишларга қодирдек ҳис этади. Аслида ҳам шундайми?

—Ҳайробод қўрғонида кўпкари бўлаётганди. Отам кўпкарига тушганди, — дейди Умрзоқ чавандоз. — Ўшанда Саримсоқ ака падаримни имлаб: “Ие, бўри, қаранг бўри”, дея Каттакўз қирида турган йиртқични кўрсатди. Қашқирнинг тоққа кириб боришига оз қолган экан. Отам эгар қошидаги эчки жунидан тўқилган арқонни олиб, учини тугунлади-ю, тулпорининг сағрисига қамчи босди.

Бўри от дупурини эшитиб, бор кучи билан қочишга тушди. Чавандознинг тулпори ҳам учиб борарди гўё. Бўри тилини осилтириб у ёқ, бу ёққа алангламай йўлнинг танобини тортарди. Отлиқ қашқирга етай, деб қолди. У учи тугун арқон билан йиртқичнинг пешонасига уч марта урди. Зарбнинг кучлилигидан бўри йиқилди. Отлиқ жон талвасада типирчилаётган қашқирнинг бўйнига арқон солиб, бўғиб ўлдирди.

Чавандознинг қишлоқдош дўстлари Саримсоқ билан Норқул катта бўри гавдасини эшакка ортиб, Қўрғонга олиб келишди. Йиртқич шунчалик улкан эканки, эшак устида унинг икки олдинги оёғи, думи ерга судралиб келган, деб гапиришади.

Бўрининг териси шилиб олингач, туёқлари сақлаб қўйилади. Фарзанд кўрмаган ёки баъзи бир хасталикларга учраган аёллар унинг туёғи билан сув ичиб, дардларига даво топганлар.

Отнинг абжирлиги, ўзига хос хислатлари ҳақида Умрзоқ чавандоз хангомалари бу жониворга меҳримизни беҳад оширади. Тулпор узоқни яқин, мушкулни осон қилади. Хонадонингизда, албатта, от сақланг, парваришланг. От эр йигитга қанот, танига қувват, умрига зиёдалик бағишлайди.

Отнинг ноласи

От минган чавандознинг юраги кураш тушган полвоннинг юраги билан тенг келармиш. Бундай кишилар кўпкари чопганда ер юзидаги бор ғам-ғуссани унутиб, ўзини Яратганга яқин олиб, катта кучкуватга эга бўлармиш.

Ҳикоят қилишларича, олис қўрғонларнинг бирида алпқомат, ақлзаковатда тенгсиз бир йигит онаси билан умргузаронлик қилар экан.

Кунларнинг бирида ўғил волидаи муҳтарамасига мурожат этиб:

— Битта от олмасам бўлмайди, — дебди.

Аёл фарзандининг келбатига хушхол тикилиб:

— Болагинам, сени бир ўзим тарбияляяпман, отни қаердан ола-
миз? — дея ўйланиб қолибди.

Олмос кўзидан ўт чақнаётган йигит дилидагини тилига чиқариб-
ди:

— Онажон, соғиб турган сигиримизни сотайлик.

Она қалби дунёдан бохабар, дейдилар. Дарвоқе, офтобдай меҳр-
ли, саховати аёл фарзандининг раъйини қайтармабди.

— Майли болам, хоҳишинг, сен сўрайсану мен йўқ дейманми.

Она-бола кенгашиб олишгач, сигирни сотиб, пулига бозордан
йигит бир от олибди. Тулпор Гўрўғлининг Фирқўкига, Алпомиш-
нинг Бойчиборига ўхшаган Тарлон экан. Тарлоннинг танасидаги
тўлқинлар жилваси кўзни яшнатармиш. Аслида отнинг тарлонлиги
олти ёшдан кейин бошланади, унгача той бўлади, сўнг ғўнан, дўнан
бўлади. Тулпор кучга тўлган пайтида тарлон, дейишади.

Йигит отни олиб келгач, кўп ўтмай уни кўпқарига солди. Ёлғиз,
қайишадиган оғайниси йўқ бу ўғлон майдонда ҳеч кимга улоқни
бермади. Барзанги кафтлари кетмон чолиб пишган паҳлавон йигит-
нинг қўлларидан ким ҳам улоқни тортиб оларди! Бу толмас йигит
ном чиқарган чавандозлар тўдасидан яккаш улоқни узиб олаверди.

Олишувларнинг бирида у рақибга дуч келди. Қора қашқа отли
бойваччанинг қўлидан уч марта улоқни тортиб олиб, тақимига бос-
ди. Аламига чидай олмаган бойвачча от суриб, йигит қаршисига кел-
ди-ю, ўдағайлади:

— Эй бола, кўзингни каттароқ оч, биласанми мен кимнинг ўғли-
ман! — деди титраб.

Тулпор минган йигит ҳаяжонланмай:

— Биламан, бойнинг улсан. Лекин майдонда сен ҳам чавандоз,
мен ҳам чавандоз, тўғрими? — деди майин жилмайиб.

Шу гапдан сўнг уларнинг отлари майдоннинг икки томониغا
қараб кетди.

* * *

... Бойнинг қаршисида ўтирган ўғли нолинган оҳангда сўз бошлади.

— Ота, юзта йилқингиз, тўртта кўпқари чопадиган отингиз бўлга-
ни билан уларнинг биронтаси ҳам фалончининг ёлғиз отига тенг
келолмади, — деди кўзи билан ер чизиб.

Бойнинг юзи тундлашди, гўштор ёноқлари “лип-лип” учди. У

кўзларини юмиб, бир пиёла чой ичгулик фурсат сукут сақлагандан сўнг аста сўз қотди.

— Кел, улим, ўша тулпорга қўнглинг кетган бўлса, майли, тўртта кўпқари чопадиган бедовимга ўша йигитнинг отини алмаштир, — деди бамайлихотир.

Ўғил эгилган бошини ердан кўтарди. У ўрнидан вазмин кўзғалиб, ўғлон билан учрашиш ниятида отининг эгарига ўтириб, сувлиқни қаттиқ силтади. Тулпор ҳаволаниб кетди.

Бойвачча чавандоз йигитни майдонда учратиб, отасининг ниятини унга етказди.

— Тўртта чопоғон от устига яна бир сигир ҳам қўшиб бераман, — деди пешонасини тириштириб бойвачча.

Ўғлон вазминлик билан рад этди:

— А, йўқ, йўқ, орият бор ўртада, шунинг учун отимни алмаштирмайман.

Бойвачча қаҳрланди:

— О-ҳо, шунақами? Отни бермайдиган бўлсанг ўзингдан кўр! — деди кўзлари чақчайиб.

Бу воқеадан сўнг бойваччанинг хаёли бузилди, миясида шум ният туғилди. У бир кеча-кундуз ўз ўй-хаёллари гирдобида, чехраси тунд, қалди букик ҳолда юрди. Кўпқари чопганда тагин омади келмади ва бундан ўзича қаҳрланиб, айбни ўша йигитга ағдарди. Ниҳоят, кунлардан бир кун...

Астафуруллоҳ! Нокас бойвачча енгига пичоқ солиб чиқди.

* * *

...Отлар дупири авжида. Нияти бузуқ бойвачча баҳодир йигит билан улоқни тортқилаб қолишди. Улоқ гоҳ унисига, гоҳ бунисига ўтади. Бир пайт чавандоз йигит оёқларини узангига тираб бақувват қўллари билан улоққа энкайди. Бойвачча қулай пайт келганини пайқаб, йигитнинг кўксига зарб билан тиг санчди.

Лочиндек йигитнинг қўллари шалвираб, эгарда муозанатни йўқотиб қўйди. Майдонга кўз тикиб турган оломоннинг ҳуши бошидан учди.

— Қандай ботир йигит эди-я, нима қилди унга, нима бўлди арслонга!? — дея одамлар оёққа қалқди.

Чавандоз отидан йиқилиб, жон берди. Бу суиқасдни унинг Гарлони сезиб қолди. Йигитнинг юрагини узанги тешиб юборди, деган ҳаёлга боришди одамлар.

Йигитни тупроққа қўйишди. Бойвачча амалга оширган қабиҳ ни-

ятини назарга илмай чавандознинг онасига икки бош сигир бериб, тулпорни миниб кетди.

Бойвачча икки ой Тарлон билан кўпкари чопди. Ҳар гал улоқни ҳаммадан олдин қўлга киритиб, маррага келтириб ташлар, шундай пайтларда терисига сиғмай кетарди. Шон-шухрат, олқишлар уники бўларди.

— Эй, одамлар! — дея ҳайқирарди у ўзини бошқаролмай, — Тарлон энди менга ўтди!

Нотанти бойваччанинг бу ножўя ҳайқириви отнинг ғазабини кўзиди. Тулпор тизгинга бўйин бермай юлдузни кўзлагандек сакради. Отлар туёғининг дўпиридан ер жунбушга келди. Бу пайт Тарлон хиёнат қурбони бўлган асл эгасининг қабри ёнидан елиб ўтаётган, туйқус ўша йигитнинг адл қомати, мардона одимлашлари отнинг кўзига кўрингандай бўлди...

Тулпор қанот чиқарди. Бойваччадан ўч олишнинг вақт-соати етганлигини англади чоғи, илкис силкиниб уни ерга ағдариб ташлади.

Эгардан қулаб тушган бойваччани Тарлон ҳеч ким сезмайдиган ҳаракат билан, яшин тезлигида бир тепиб, икки кўзини ўйиб юборди. Бойваччанинг манглайи калла суягига қапишиб қолди. Ё алҳазар!

Тарлон пишқириб ўзини четга олди. Жонивор ноҳақ ўлдирилган йигитнинг ўчини олганини англади. Англади-ю, атрофдаги отлик чавандозларга тутқич бермай қочди.

Эгасиз қолган тулпорнинг ёли тиккайган, бурун катаклари кенгайган, тим қора кўзлари оловланиб ёнаётгандек эди. От ўзига меҳр берган инсоннинг қабри ёнига келиб тўхтади ва бор кучи билан устма-уст пишқирди. Атрофдаги бирон-бир одамни ўзига яқинлаштирмади. Яқинлашганларни тепди, тишлади, ҳеч кимга бўйсунмади. Қармоқ ташлаб ҳам уни банди қилолмадилар.

Тарлон қасддан ўлдирилган йигит қабри бошида уч кеча-кундуз жилмай, қорачиқларидан ёш тўкиб нола тортиб турди. Раҳмдил инсонлар унинг олдига сув, арпа, беда қўйдилар. Бироқ жонивор бу нарсаларга қайрилиб қарамади ҳам. Шу зайл Тарлоннинг жони узилди...

Ҳа, от йигитнинг жони, қони, суянчиғи, халоскори, қаноти, ҳимоячиси деганларича бор экан. Тарлоннинг қасосидан ҳайратимиз ошади. Ўзини қурбон қилишига-чи? Бу садоқатми, содиқликми ёки сиру синоатми! Бу фақат Тангрига аёнدير.

Авлиё ва ўғри

Ойнинг ёғдуси оламини мунаввар этади. Осмон гумбазидаги юлдузлар хироми кўзни жимирлатади. Ўрта бўйли, қорувли, соқоли кўкрагига тушган авлиё сафардан қайтиб, ҳовли саҳнига қадам кўйди. Този энгил қадам билан илдамлаб келиб хўжасига суйкалди. Шу пайт хизматкор пайдо бўлди. Авлиё унга кўз қирини ташлади. Йигитнинг юзи заҳил эди. Оёқлари чалишиб, ўзини яширишга жой тополмасди. Авлиё кетма-кет кишнаган тулпор томон юрди. От икки оёғини тепага кўтариб пишқирди.

— Ҳа, жонивор, зеркибсан-да!—деди авлиё отнинг пешонасидан силаб.

Буврим лақабли улоқчи от тинчланди.

Авлиё юмушлари билан машғул бўлди. Ниҳоят, у қояли тоғлар этагидаги ҳовли саҳнига қўйилган кенг-мўл чорпояда ёнбошлаб, сафар хотираларига берилди. Шу пайт хизматкор унинг ёнига келиб, кўрпача устига чўкди.

Йигитнинг бадани қалтирарди. Бироз муддатдан сўнг у:

— Тақсир, от ўғрисига қандай жазони раво кўрардингиз? — деди дабдурустан.

Авлиёнинг юзидан нур балқиди, елкалари силкинди. Бироқ у: “Биламан, сен ўғирлик қилдинг”, деб оғиз очмади. Лекин воқеани сезиб турган эди.

Хизматкор ердан бошини кўтаролмай:

— От ўғрисининг жазоси недур?—деб сўради такрор.

Авлиё узун соқолини силаб ўтираркан:

— Икки ой беминнат хизмат, —деди.

Йигитнинг бўғзига нимадир тиқилгандек бўлди. У ўзини гуноҳкор англаб мунғайиб ўтирарди.

* * *

... Кўрғон ширин уйқуга кетган пайт хизматкор хўжасининг оти устига эгар босиб, тоғ биқинидаги сўқмоқ йўл билан олисларни чоғлаб юрди. Кутилмаганда борлиқни қуюқ туман қоплади. Йигитнинг кўзи юмилиб, ўзини беҳаловат сездди. Орадан бир оз вақт ўтди. Кўзини очиб қараса, тулпор ўзи боғланадиган якка миҳ олдида турибди. Туман кўтарилган, ҳаво мўътадил. Йигит эгардан тушди-ю,

ҳозиргина кўз ўнгида юз берган сиру синоатдан ҳайратга тушиб, лол қолди.

Тонгнинг бўзаришига ҳали эрта эди. Йигитнинг кўнгли яна бузилди. У тулпорга миниб, тагин тоғ оралаб юрди. Бу сафар ҳам атроф қоронғулик гирдобига чўкди. Ҳамма ёқни туман қоплади. Ўғри яна йўлдан қайтди—от кенг ҳовли саҳнидаги охур олдига келиб тўхтади. Бу гал ҳам йигитнинг йўли боғланиб қолган эди.

* * *

...От ўғриси икки ой ўзини хизматдан аямади. Кунларнинг бирида авлиё ўғлига:

—Болам, Бувримни хизматкор йигитга бериб, жўнатиб юбор!— деди.

Фарзанд ота сўзини ижро этди.

Ўғри тулпор эгариди ўтириб манзили томон шахд билан борар экан, хўжасининг инъомидан кўнгли яйраб кетди. Аслда Авлиё нега бундай иш тутганди?..

Бу ҳикмат ёлғиз Тангригагина аён, холос.

ЙИЛҚИБОҚАРНИНГ ГАП ХАЛТАСИДАН

Жаннатмакон Сентоб қўрғонининг белида Эломон Мақсудов деган мўйсафид яшайди. Ёшлигида ҳайдовчи бўлган. Болалигидан отга ихлоси уни чавандозликка етаклаган, кейинча бу мағрур, донишмандсифат инсон Фозилмон тоғлари этакларида йилқи боққан.

Етмиш ёшни қоралаган отахон билан узоқ суҳбатлашиб, унинг гап халтасидан одамнинг дўсти, қаноти, мушуқларини енгил қиладиган мададкори—отлар ҳақидаги бир туркум воқеалардан воқиф бўлдик. Уларнинг айримларини эътиборингизга улашишни ният қилдик.

Бой хотиннинг тадбири

Жанубий Қизилқумда Пойгакудуқ деган маскан бор. Бу жой ҳозир мўъжазгина қўрғон. Унинг ҳад-ҳисобсиз қўй-қўзиси, оти, туяси, хумлар тўла олтинлари бўлган экан.

Кунларнинг бирида бой омонатини топширибди. Маъракалари ҳам ўтибди. Кейин бойнинг эшиги туну кун совчидан аримай қолибди. Унинг ёлғиз қизига тўрт томондан бойлардан совчи келаркан. Таомилга кўра, кимнинг тақдири бу соҳибжамол қиз билан қўшилса, куёв бўлмиш ҳад-ҳисобсиз бойликка эга бўларкан.

Мархум бойнинг хотини уддабурон, тадбиркор экан. У қизини бойлардан бирига хотинликка берса, қолган кўп зар-зебарли бойлар хафа бўлиши мумкин эди. У ана шу мушуқлотдан қутулиш йўлини излаб, охири топибди ва бу тадбир қизига ҳам маъқул тушибди.

Бойнинг хотини совчиларни бир жойга тўплаб:

— Эрим менга бир васият қолдирган эди. Шунингизларга етказмоқчиман. Эрим: “Менинг қазоимга бир йил тўлгач, халққа ош берасан ва шундан сўнг Калтепада (Фориш тумани ҳудудида) от пойга ўтказасан. Пойгада биринчи келган чавандозга ўтовим, қизим, давлати солим сифатида берилади. Кейин келганларга от, тўн, ҳўкиз қўй тортиқ этасан”, деган дебди.

Бу васият бойларга маъқул тушиб, улар от пойгасига тайёргарлик кўришади. Белгиланган вақтда Қадқудуқда пойга бошланади. Отлар жуда кўп эди. Ўшанда биринчи келган тулпорни бир одам келиб кучоқлайди. Тала-тўп орасида:

— Бу от меники!— дейди у.

— Бекор айтибсан, бу биянинг қорнидаги тулпор эди!—дейди бошқа бир одам.

— Мен молимни танийман, — дея отнинг пешонасини қашлайди биринчи келиб отни қучоқлаган киши, — саманимни ўғирлатганим-да у биянинг қорнида эди-да!

Шунда шубҳа-гумонларни тарқатиш учун бир донишманд синчи жумбоқли топшириқ берибди: бир қора кўзи сурувдаги совлиқдан ажратилиб, қоронғи уйга киритилибди ва давогарга уни кўрсатишиб:

— Шу кўзининг онасини топ! — дейишибди.

Ҳалиги одам сурувни айланиб-айланиб кўзисидан ажратилган совлиқни кўрсатибди. Атрофдагилар унга қойил қолишибди. Лекин у яна тўп-тўп бўлиб турган кўзиларни оралайверибди. Шунда бир киши:

— Яна нима изляяпсан? — деб сўрабди.

Давогар пинагини бузмай:

— Кўзилар эгиз, мен иккинчисини топмоқчисан! — дебди.

— Қойил!—дебди донишманд. — Кўзининг иккинчиси қозонда:

Синчи синовига шундай хулоса ясайди: пойгада биринчи келган от бия йўқолган пайтда унинг қорнида бўлган, йўқолган ўша биянинг қорнидаги тойчоқ мана шу от.

Хулас, оқсоқоллар бойнинг қизи чавандозники бўлиши, тулпор эса эгасига берилиши лозим, деган қарорга келишади.

Адолат тошу тарозиси шу тариқа ҳақиқат ким томондалигини аён этади.

Дарё бўйдаги воқеа

Баҳор фасли. Борлиқ зумрад либосда. Еру кўкдан муаттар ҳид уфуради.

Тўғ этагидаги дарё бўйига сайру саёҳатга чиққанларнинг сон-саноғи йўқ... Ўшанда аёлнинг чинқириғи еру осмонни тутгандек бўлди.

Аёл қозонда овқат пиширар, болалари ва эри ўтлоқда лола терарди. Шу пайт челақ кўтарган қиз дарёдан сув олмоқчи бўлиб эгилди-ю, оёғи сирпаниб кетиб, тўлқинлар уни комига тортди. Қиз сув юзасида бир-икки “лип-лип” кўринди-ю, сўнгра изсиз кетди.

Фоввослар чақирилиб, пишқириб оқаётган дарёнинг ўнгу сўли бир эмас, бир неча мартадан излаб чиқилди. Лекин қизнинг на ўлиги, на тириги топилди. Одамлар лол-у ҳайрон. Шунда бир донишманднинг олдига боришиб, рўй берган воқеани айтадилар. У эса, ҳеч иккиланмай:

— Дарё қирғоғи бўйлаб от етакланглар, тулпор қаерда бошини

буриб қараса ўша жойни кўринглар, ўша жойдан қизнинг ўлиги чиқади,—дейди.

Одамлар етовидаги от дарё бўйининг бир жойига келганда бошини буради. Ғоввослар тезоқар дарёнинг қирғоққа яқин жойига шўнғишади, бироқ қизнинг жасадини топишолмайди.

— Отни қайта етакланглар,—дейди донишманд.

От яна аввал юриб ўтган жойга келганда бошини буради. Ғоввослар сув остига тушадилар. Тулпор бошини бурган жойдаги қалин қамишзор орасидан қизнинг жасади топилади ва уни олиб чиқадилар.)

Отнинг ғайритабиий хислатлари, чиндан ҳам, кишини лолу ҳайрон қолдиради.

Қоноқ таъмини олган отлар

Фозилмон тоғи этакларида Ражаббой авлиё деган киши ўтган. Унинг жуда кўп йилқилари бўлиб, ҳар йили кўкламда қоноқ деган ўт экиб, йилқиларни шу билан боқаркан. Отлар бу ўтлоқда хузур қилиб, қоноқнинг мазасидан тўйиб кишнаб-кишнаб кўяр, бошқа яйловларга туёқ босмас экан.

Нима бўлади-ю кунларнинг бирида Ражаббой авлиёнинг йилқиларига душман дорийди ва уларни узоқ-узоқларга—Сирдарёнинг нариги қирғоғига ҳайдаб кетади. Авлиё ота бу ишга эътибор ҳам бермайди. Қиш ўтиб, яна кўклам келади. Ота фарзандларини тўплаб, қоноқ экинлар, деб тайинлайди.

—Отажон, отлар кетди-ку, энди нега қоноқ экамиз? —деб сўрайди болалари чолдан.

— Қаноқнинг уруғини ўтлоқларга сепинглар, —дейди ота.

Қоноқ тизза бўйи ўсганда Ражаббой ўғиллари билан бирга Фозилмон тоғига кўтарилади.

— Ота, отажон, йилқилар келибди, — дейди кенжа ўғил қувончини ичига яширолмай.

Қарашса отларнинг бари ўтлоқда юрган экан. Ҳатто улар ичида душманнинг кўк айғири ҳам бор экан. Қоноқнинг мазасини татиган отлар орадан бир йил ўтган бўлса-да, Сирдарёнинг нариги қирғоғидан ўзининг ўтлоғига етиб келганига нима дейсиз?!

Отлар ҳеч қачон ўз эгасига хиёнат қилмаган, қилмайди ҳам. Эртами, кечми, албатта, от айланиб қозигини топади. Ахир, бу ҳикмат бекорга айтилмаган.

Бир жуфт олтин узанги

Адл қоматли, чеҳраси очиқ, кўзларидан нур балқиган навқирон йигит ҳудудсиз чўлда бораётир. Этигининг кўнжи кўтарилган. У ҳудудсиз хилқатларни бесаранжом кезди. Оёқлари ўзига бўйсунганча юрди, сўнгра беҳол бутазорлар орасига чўзилиб, ёвшанга бошини қўйиб, озгина мизғиб олди ва яна йўлида давом этди. Йигит қанча йўл юрганини билмайди. Қумликлар уни бағрига олиб, оташ алангасида қовуриб, яна йўл сари бошлайди. Офтоб борлиқдан нурларини йиғиштириб олган пайт баланд қирлар айланасида қатор қилиб қурилган ўтовларга йигитнинг кўзи тушди. “Хайрият-е!” — унинг лабла-ридан шу сўз отилди. Ўша дам оёқлари кучга, кўзлари нурга тўлгандай бўлди.

Уни эшиги кунчиқарга қаратиб қурилган қора уйга олиб кирди-лар. Тўрда ўтирган ўрта яшар, кенг елкали, бармоқлари серғўшт бир киши қарши олди. Сухбат қисқа бўлди. ✓

— Кимсиз? — сўради уй эгаси.

Чордона қуриб ўтирган йигит ўзини таништирди.

— Нонталаб, ишталабман,— деди.

Уй эгаси бир муддат тин олиб, йигитга чой узатди. Сукунат— ризо аломати, уни қўйбоқарга ёрдамчи этиб тайинлади.

Кунлар бир-бирини қувиб ўтаверди. Бой янги чўпоннинг ҳар бир ҳаракатини назаридан қочирмасди, у тонг саҳардан сурувни ҳайдаб, уйқусини қочирар, сўнгра яйлов томон “ҳай-хут, ҳай-тгт!”ларди. Унинг ўзига хос овозидан дарахтдаги қушлар ҳам сесканмасди.

Бой чўпоннинг ҳаракатларида қўйга меҳри борлигини кўриб қувонарди.

Бой уни чўпонликдан олиб, уйига хизматкор қилиб тайинлади. Бу ишда ҳам йигитнинг тез-орада ақлу фаросат билан турли тоифадаги одамларга тадбир топиб муомала қилиши бойга хуш келди.

Кунларнинг бирида бой хонадонига нуфузли меҳмонлар ташриф буюради. Ўшанда бой уни чақириб:

— Ҳой, Жабборбой, бир қўй келтириб сўй!— деди кўтаринки кай-фиятда. Хизматкор дарров ишга киришди. У сурувни оралаб семиз бир қўйни танлади. Ҳаракатини синчковлик билан кузатиб турган бойнинг хаёлида: “Бу бола анойи эмас, бу бир бойнинг ўғлидир-ов”, деган фикр ўтди.

Орадан хийла вақт ўтди. Бой йигитга рўбарў бўлиб:

— Жабборбой, бир ойдан кейин улусда катга кўпкари бўлади, отни тайёрла, — деб буюрди.

Хизматкор йигит бу юмушни ҳам меъёрига етказиб бажарди, отга меҳр-у ихлоси баландлигини кўрсатди. Кўпқари белгиланган кун ҳам келди. Ўшанда бой унга:

— Болам, отга чавандоз топ!— деди.

Йигит мулоҳазакорлик билан:

— Бой ота, мен бу ернинг элини яхши танимасам, чавандозни қаердан топаман, — деди.

Бойга шу гап керак эди. У йигитнинг елкасига залворли қўлини қўйиб:

— Чавандоз топилмаса топилмас, ўзинг чавандозсан, бизга солим керак эмас, отнинг аччиқ терини чиқарсанг бўлди, — деди босиқлик билан.

Кўпқарида бойнинг хизматкори мислсиз жасорат кўрсатиб, томошабинларни ҳайратга солди...

* * *

Тун. Юлдузлар осмонда сирли жимирлайди. Бой чавандоз билан тонггача гурунглашади.

— Сен, болам, тўғрисини айт, кимсанг ўзинг, уруфинг, аймогинг кимлар, юртинг қай томонда? — сўради бой гапни узоқдан бошлаб.

Ниҳоят хизматкор қулфи дилини очди.

— Менинг ўз эл-уруғим, Тўлибой исмли отам бор. Асли Сентоб кўрғониданман, — деди.

Бой унинг сўзларини чиройи очилиб тинглади.

— Бизнинг қорғонда ўн уруғ бор. Сайлларда бир уруғ иккинчиси билан кураш тушади, улоқ чопади, палаҳмон тош отади, арқон тортади... турли ўйинларда ботирлар, мерганлар куч синашади, — деди йигит ва сўнгра анча муддат жим қолди, томоғига нимадир тиқилгандек бўлди.

Бой ёстиққа ёнбошлаб, кўзини юмиб хаёлга ғарқ бўлди.

* * *

... Навбатдаги беллашув ҳам икки уруғ ўртасида бўлиб ўтганди. Ҳар иккала уруғ навқирон йигитлари тошпаррон ўйинида иштирок этар, ўз маҳоратларини қойил қилиб кўрсатишарди. Навбат Жабборга келди. У кураш тушишда, кўпқари чопишда, арқон тортишда, баланд тоғларга югуриб чиқишда бошқаларга ибрат бўларди. Палаҳ-

мон тоши отишда унинг олдига тушадигани йўқ эди. Жабборнинг бу галги тоши ҳаволаниб кетди ва баланд тоғ қояларининг бирига урилиб, йўналишини ўзгартирганча булоқдан сув олиб келаётган аёлга урилди. Аёл ерга беҳуш йиқилди. Шу ҳолича аёл ҳаётдан кўз юмди.

Кувноқ ўйиннинг охири азага айланди. Давогарлар бу бахтсиз тасодифдан ғазабга келиб, йигитни қозига топширдилар ва у Сибирга сургун этилди...

* * *

Воқеанинг тафсилотини эшитган бой ўйга толди. Сўнгра ўзининг аниқ хулосасини айтди.

— Якка миҳдаги отни эгарлаб, йўл харажатларини ол. Сен тун яримидан оққанда етиб бор-у, ўша ҳалок бўлган аёлнинг ё эри ёки оғайниларининг бирига учраб, тиз чўкиб гуноҳингни кечиришларини сўра, сўнгра қайтиб кел, — деди.

Жаббор Сентобга етиб келиб, марҳуманинг акаси Шомуроднинг дарвозасини тақиллатди. Бемаҳалда дарвозанинг тақиллашидан безовталанган Шомурод уйғониб, хотинига пичирлади:

— Онаси, эшикни оч, Жаббор келди, — деди гўё олдиндан сезгандек.

Тўлин ой ётоғига бош қўйган бир паллада Жаббор Шомуродга ўзининг узр-маъзурини айтди. Шомурод ўйчан қиёфада жим турдида, босиқ овозда:

— Келганинг яхши бўлди. Станг Тўлибой билан маслаҳатлаш, — деди.

Эрталаб Тўлибой бир ҳўккиз сўйиб, қавмини чорлади ва масжидга хабар қилди. Намозхонлар бомдодни энди ўқиб бўлишганди. Ўшанда элчи:

— Жаббор келди, бугун худойи, — деди.

Намозхонлар орасидаги Шомурод жамоага қараб:

— Шу оқшом Жабборни тушимда кўргандим, тулпор миниб келибди, — деди ички сирини одамларга билдирмай.

Шунда Мурудин оқсоқол:

— Туринглар, худойига борайлик! — дея йўл бошлади.

Ҳамма унга эргашди. Худойи чоғида қарияларга сарполар кийдирилди, сўнгра улардан фотиҳа олинди. Орадан уч-тўрт кун ўтди. Жаббор лафзида туриб, худудсиз чўл қўйнидаги бойнинг қароргоҳига келиб, бўлган воқеаларни унга айтиб берди. Бой Жабборга очиқ чеҳра билан тикилди:

— Ду-рус-т, ҳаммаси жойида, энди сен Сибирда бир татар қизга уйландим, деган эдинг, бориб уни олиб келасан, сўнгра меҳнат ҳаққингни оласан, — деди.

Жаббор узоқ сафарга чоғланди. Бир ҳафта деганда хотинининг юртига бориб, қизнинг ота-онаси розилигини олди. Қайнотаси куёвини йўлга кузатар пайти унга бир жуфт олтин узанги берди. Бир неча кун ўтиб, чошгоҳ пайти Жаббор хотини билан бойникига кириб келди. Бой уларнинг эсон-омон етиб келганига зиёфат берди.

— Оқилона маслаҳатларингиз билан гуноҳлардан пок бўлдим, қарғишдан сақландим. Бунинг эвазига сизга бир жуфт олтин узангини совға қиламан,—деди Жаббор ўз овулига жўнар пайти.

Бой ҳам унинг қилган ҳалол меҳнатларини қадрлади—унга от, туя, бир кўра қўй берди ва Жабборни оиласи билан овулига кузатди.

Йигит тақдирида дуч келган мушқулотни оқил бойнинг пухта ўйлаган тadbирлари билан ечишга муяссар бўлди, гуноҳдан покланди. Йигит қалби барча гина-қудуратлардан фориғ бўлиб, ўз эл-улусининг бағрига қайтди. Унга кўрсатилган меҳр-оқибат одамлар орасида дoston бўлиб, инсонгарчилик фазилатлари томир ёйишига туртки берди.

Сейилхон

Исоқул отанинг учқур Чамбили бор эди. Туядан баланд, кўкраги кенг. От эгасининг номини машҳур қилди. Секин-аста Исоқул тулпорининг юганини Сейилхонга берадиган бўлди. Кунларнинг бирида катта кўпқарида ёш чавандоз кетма-кет икки марта улоқни маррага келтириб ташлади.

Аслида чопағон отнинг эгаси бошқа киши эди. Бундай манглайида қашқаси бор, бир оёғи оқ, сагриси эгар билан бирдай, ўрқачли от камдан-кам учрайди.

Сейилхон отасига кўмаклашиб қўй боқиб юрарди. Юмушдан бўшаган кезлари чавандозликни машқ қилиб, от устида енгашиб, ердан чўп олишни ҳам ўрганди. Ўшанда у ўн етти ёшда эди.

—Кўпқари кўпники,—дейди Сейилхон, — ёлғиз отнинг чанги чиқмас, деганлари рост. Бир одам, бари бир, бир одам-да. Уч-тўрт чавандоз бир-бирини ҳимояласа, қарабсизки, улоқ сизники.

* * *

... Бу воқеага кўп йил бўлган. Кунларнинг бирида чўлга Мубинжон эшонбобо келиб қолдилар ва Сейилхонга:

— От сотиб олибсан, муборак бўлсин!—дедилар майинлик билан.

Сейилхоннинг юраги ҳапқириб кетди.

— Раҳмат, эшонбобо, раҳмат! — деди у тавозе билан.

— От қаерда?—сўради меҳмон.

— Икки қир нарида.

— Кўрсам бўладими?

— Ҳо-зир, ҳоо-зир!—деганича йигит югуриб кетди.

Мубинжон эшонбобо синчи эдилар. Яхши отларни кўрганда чеҳралари ёришиб, кўзлари қувончга тўларди.

Сейилхон отни олиб келди.

Эшонбобо тулпорни назардан ўтказаркан, йигитга қараб:

—Э-э, Сейилхон, отнинг кўзида бир дард бор-ку!—дедилар-да, яна гапини давом этирдилар,—сен уни уюрга қўйиб юбордингми?

—Йўқ!...

— Отни ҳар икки йилда уюрга қўйиб юбор, бадани тоза бўлади,—дедилар.—Эй, болам-эй, сен уни ўлдирибсан-ку!

Бу гапдан сўнг Сейилхон отни уюрга қўйиб юборди. Тулпорнинг бир оёғи оқ, пешонаси қашқа эди. Сейилхоннинг тоғаси отни сотиб олганда йилқибоқар:

— Кулунга эйтибор беринг, у чарчамайди, кучли от бўлади, — деган экан.

* * *

...Сунбула ойи. Қизилчанинг Пойгакудуғида катта кўпқари бўлди. Сейилхон бу ерга отсиз келган эди. Лекин даврада Ғаффор деган номдор чавандоз бўлиб, унинг довуғи Нурота, Қўшработ, Фориш туманларига ёйилган. Ғаффор минган отнинг боласи Сейилхонга берилди.

— Пойгакудукда кўпқари бўлди, — дейди Сейилхон, — ўшанда бу от билан ўн марта улоқни олиб чиқиб, маррага ташладим.

Ўшанда у ўттиз уч ёшда эди.

—Ҳар қандай от ҳам тўдага киравермайди, —дея сўз бошлади суҳбатдошим.—Ёшлик эканми, Чамбил лақабли тулпорим ўзини тўдага дадил уриб кетар, пишқириб қаторидагиларни бирин-кетин ортда қолдирарди. Ўшанда улоқни бир эгилишда олиб чиқардим. Кўпқаридан сўнг тулпорга ем-емиш берар, уни совутиб суғорардим.

Қизиган пайтда от олдига сув қўйилса жониворнинг оёғига ем тушишини Сейилхон биларди. Кейинчалик у отига сувни қайнатиб, чой солиб берадиган бўлди. Бу отнинг баданини юмшатар ва жониворнинг танаси яйраб кетарди.

Чавандоз йигитга отаси доим:

— От зинхонада турганда тумшуғини ерга осмасдан, узоққа тик

қараса, марра сеники, бундай отни зинҳор қўлдан чиқарма, —деб тайинларди.

Сейилхон ота ўғитига кўра иш тутиб, бир от харид қилди ва шу тулпор билан ўн беш йил кўпқари чопди.

— Отни ё парвариш, ё бахт, ё вақт чоптиради, — дейди чавандоз йигит. — Бу гапнинг тагида кўп ҳикмат бор. Тулпори яхши бўлса, чавандознинг омади чопади.

Сейилхон ёстиққа ёнбошлаганча, кулимсираб гурунгни давом эттирди:

— Шу ўртада Жексонбой деган доврўқли қозоқ чавандози ўтган. Унга ерда ҳам, от устида ҳам дош берадиган мард кам топиларди. Фақат Абдулла, Рўзи, Қамарриддин у билан тенгма-тенг олишарди. Кўпқарининг пири эди улар. Бу мардлар отни кўпқарига тайёрлаш учун қирқ кун роса миниб қизитар, суғоргандан кейин баданидан тер чиқишини кузатарди. Мен ҳам шундай қиламан. Терлагандан сўнг тулпорни ўраб ташлайман. Улоқ чопишга ўн беш-йигирма кун қолганда қилинади бу ишлар. Отга ем ўрнида фақат арпа берилади, агар беда, буғдой берилса от оёқдан қолади. Чавандозликнинг сиру синоатига ҳар қадамда эътибор билан қараш керак. Тулпорни қанча кўп чопсангиз, тонг-саҳарда туртиб турсангиз, шунда отингиз улоқни олади. Кўпқарида отни уйқудан қолдириб, кўзғаб тураман. Шунда от ҳам, чавандоз ҳам қийналмайди—дейди Сейилхон.—Агар бирор касбнинг икки-учта сири бўлса, чавандозликнинг минг бир ҳикмати бор.

Полвонкелбат, ҳар бир ҳаракатида чабдастлиги кўриниб турадиган, гаплари содда, бироқ равон Сейилхон Исҳоқов отасининг ўғитларини ёдга олди:

— Отам: “Отнинг орқасида одам бор. Тўриқ отим ном чиқарди”, дерди. Уйимга келган бир нуроний отахон тавозе билан: “Йигитнинг номини ё от, ё яхши хотин юзага чиқаради”, деганди. Яна бир қария кўпқаридаги тортишувларни кўриб: “Болам, давлат отингдами ёки отангдами?”, деб сўраган эди. Энди ўйлаб кўрсам, бу гапларнинг тагида бир дунё маъно бор экан.

Шу ўринда бир ривоят ёдга келади. Бир кишининг тўрт ўғли бўлиб, кенжасининг хотинига доим кучуги эргашиб келар экан. Буни кузатиб юрган бир донишманд: мол-давлат кучугининг бошида, деб айтган экан.

— Умрнинг ҳар куни воқеаларга тўла. Ҳаётда зийраклик, билимдонлик билан яшаб ўтишга тўғри келади, — дейди чавандоз.

Қаҳрамонимиз Сейилхон отаси ёнида туриб қўй боқиб, мамлакатда ном қозонди. Падарига эргашиб, от суриб доврўқли чавандоз бўлди.

Ҳайдарқўл ёқасидаги бўлиқ ёнтоқзорлар ёқалаб борар эканмиз, қалби, нияти, мақсади пок Сейилхонга юзланиб:

— Аввало, бизни кечиринг, иккинчидан, кеча-кундуз дашт-у сахро кезасиз, Ҳазрати Хизрга учраганмисиз? — деб сўрадик.

Унинг тўла юзларида табассум ўйнади. Кўзларини бир зум юмиб, пишиқираётган қўлга узоқ тикилиб оҳиста:

— Йўлиққанман! — деди. — Ҳазрати Хизрга фақат мен эмас, узоқ йиллар чўпонлик қилган Еген Кенжаев, Хидир Омонов ҳам учраган...

Сейилхон Исҳоқовнинг чавандозлик фаолиятидан бир чимдим ҳикоя қилдик, холос. Нияти пок, қалби уммон бундай йигитларнинг бошлари тошдан бўлсин. Улар эл-юртнинг таянчлари, обрўйи, ор-номуси учун камарбастадирлар.

Тоғамнинг эркаси

Кўп йиллар муқаддам тоғамга қора қашқа беришди. От ниҳоятда асов эди. Қулоқларини диккайтириб кўзларини чақчайтирар, чиройли тумшуғи билан эгасини туртиб, елкаларидан тишлаб тортарди. Баъзида хуркиб, отхонада тўс-тўполон кўтарарди.

Тоғам колхозда арава ҳайдарди.

Ўшанда жавзо кирган, ғаллага ўроқ тушганди. Хотин-халаж, ёш болалар Пашшот кенгликларида ўроқда буғдой ўрардилар.

Гармселда жизилдоқлар басма-басига чириллар, чигирткалар бутадан-бутага липиллаб учиб-қўнарди. Ўроқчилар офтоб тиккага кўтарилганда тол новдасидан ясалган чайлада нафасларини ростлаб олишарди.

Бир куни Намозбой отбоқар тоғамга:

— Ражаббой, қашқангни аравага қўш энди. Нуротага ғалла ташийсан, — деди.

Тоғам бир сўзли биргадирга гап қайтармади. Фақат:

— От асов-ку, бунинг устига ҳали хом!— дея таажжубланиб қаради.

— Мен буйруқни бажаряпман, сен ҳам шунга амал қиласан, бола! — деди жаҳл билан Намозбой.

Тоғам тун бўйи қора қашқасини силаб-сийпалади, оғзига сувлик солиб олгач, белига эгар босди. От потирлар, гоҳ орқага тисарилар, гоҳ охур устига сакраб чиқишга уринарди.

Тоғам бирида бақириб отни тинчитишга ҳаракат қилса, бирида ёлворгандек илтижоли муомала қиларди. Ниҳоят, эртаси куни тўрт-беш аравакаш қашқани бақириб-чақириб қўқонараванинг икки шотиси орасига олиб, бўйинбоғларини маҳкамлаб, айилини тортдилар.

Ражаббой тоғам арава устига минмади, отни сувлиғидан ушлаб етаклади. Гилдиракнинг тақир-туқуридан от хуркиб сакрар, пишқиарар, қишлоқнинг тор кўчаларидан босар-тусарини билмай борарди.

Ниҳоят минг машаққат билан тоғ йўлига чиқилди. Тоғам терлаб сағриси, бадани қалтираётган отнинг кўзларини белбоғи билан боғлади. Бу ҳам отга кор қилмади. Қора қашқа нотекис тупроқ йўллардан гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга ўзини уриб борарди.

Ражаббой жонидан тўйиб кетди. Лекин унинг отга меҳри баланд эди, бир марта ҳам жониворни жеркимади, сағрисига қамчи босмади. Фақат: “Эрка, эркажон”, деб юз кўзларини силарди.

Ниҳоят ғалла хирмонлари совурилиб, қирмизи бугдойдан қоплар тикланди. Ҳар бир аравага бир тоннадан ортилди. Борадиган манзил ўн саккиз чақирим эди. Тоғамнинг араваси олдинда борарди. “Эрка”-нинг эгаридаги қўғироқ бир маромда тебраниб жаранглар, қашқа эса кучаниб борар, бошқа аравалар унинг чангида қолиб кетарди.

“Эрка” қирларга юкли аравани шаҳт билан тортиб чиқаркан, чиройли бошини тез-тез қимирлатар, тоғам эса шотини пастга босиб, бир гапни такрорларди: “Ҳа, ҳа, эркажон! Бўшашма!”

Ўша йил шу тахлитда ўтди. Юк билан йўлда бораётганда от бирдан хуркиб, аравани олиб қочар, ўшанда тоғам шоти билан эгар устига ўзини ташлаб, “эрка”сининг ёлларини сийпаларди. Шунда қашқа ҳовуридан тушиб, йўлда давом этарди. Бора-бора от эгасига меҳр кўйди. Унинг ҳар сўзи ва ҳаракатини тинглайдиган бўлди. Тоғам даштда тунаган пайтлар отнинг эгар-жабдуғини олиб, ўзини ўтлоққа кўйиб юборарди. Азон пайти тоғам бир дўнгликка чиқиб: “Эрка! Эрка, эркажон, қайдасан?” деса от ерни дупирлатиб, пишқириб, думи, ёли шамолда ҳилпираб, кўзлари ёниб етиб келарди.

Тоғам бироз вақт қашқанинг бўйнидан кучоқлаб ўтирар, сўнгра танасини силаб-уқалаб устига эгар босарди.

“Эрка” аччиқланган кунларнинг бирида тоғамнинг жимжилоғининг бир бўғинини узиб ташлади. Тоғам оғриққа чидаб берди. Лекин “эрка”сидан ширин сўзини аямади.

Орадан икки йил ўтди. Бу орада қора асов аравани бир неча марта ағдарди. Ўшанда ҳам тоғам чаққонлик қилиб ўзини ерга ташлар ва отига ёрдамга шошилларди.

Куз кунларининг бирида тоғам ҳарбий хизматга йўл олди. “Эрка” буни сезди шекилли тоғамга эркаланди. Бўйинини эгиб, мунгли ҳолатга тушди. Тоғам уни бўйнидан кучоқлаб ўпди. Отнинг чақнаган қора кўзларидан ёш думалади. Тоғам ҳам йиғлади.

Шундан сўнг қора қашқа бошқа ҳеч кимга бўйсунмади. Арава-

кашлардан бирортаси уни ўзига дўст қилиб ололмади. Ниҳоят, қайсар отни уюрга қўшиб юбордилар. Орадан бир йил ўтди. Тоғам таътилга келди ва отини сўроқлади. “Отинг уюрда”, дейишди. У яёв ўн чақирим йўл босиб, қоронғуда тоққа кўтарилган пайтда “эрка”си қаршисидан ёлғиз чиқди. Тоғам уни кучоқлаб олди. От эгасига эркалик қилди.

—Олтмиш йилдан бери мени бир муаммо қийнайди,—дейди қария.—Эрка менинг йўлда уни кўришга бораётганимни қандай сездим экан-а? Балки ҳид олгандир. Ёки сиру синоат деганлари шуми?

Табиатнинг англаб бўлмас сирларига лол қоламиз баъзан.

Мундарижа

Сўзбоши. <i>А. Отабой</i>	3
Қанотбой оқсоқол қиссаси.....	5
Тулпорлар.....	24
Умрзоқ чавандоз ҳангомалари.....	57
Йилқибоқарнинг гап халтасидан.....	70

Муҳаррир *А. Ирисбоев*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Саҳифаловчи *А. Турсунов*

Ҳамдам ЭШОНҚУЛОВ

**БИР ЖУФТ ОЛТИН
УЗАНГИ**

Босишга 9. 08. 2007 йилда руҳсат этилди.

Бичими 84x108 1/32.

Ҳажми 5,5 б. т. Нухаси 1500.

Буюртма № 106. Шартнома № 76/3 .

Оригинал макет “MEDIANASHR” МЧЖ
компьютер марказида тайёрланди.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент, Х. Сулаймонова кўчаси, 33.